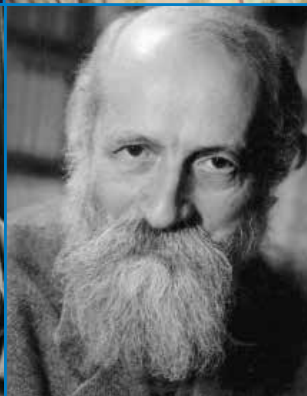
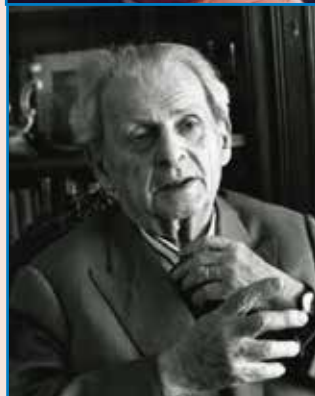
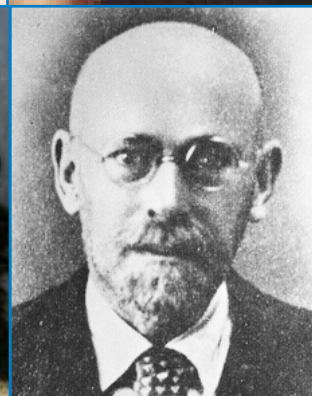
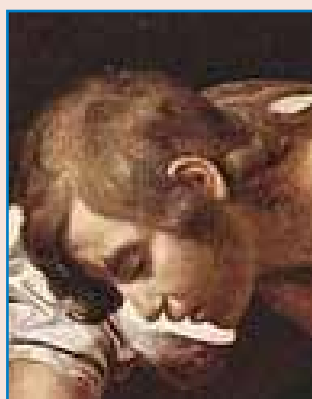

פרק שישי

"בשבילי נברא העולם?" בין חרות ואחריות

"אני ואתה נשנה את העולם"

אריק איינשטיין

אני ואתה

מלים: אריק איינשטיין לחן: מיקי גבריאלוב

אני ואתה נשנה את העולם,
אני ואתה אז יבואו כָּכֶר כָּלָם,
אָמְרוּ אֶת זֶה קִדְם לְפָנַי,
לא מְשֻׁנָּה.
אני ואתה נשנה את העולם.

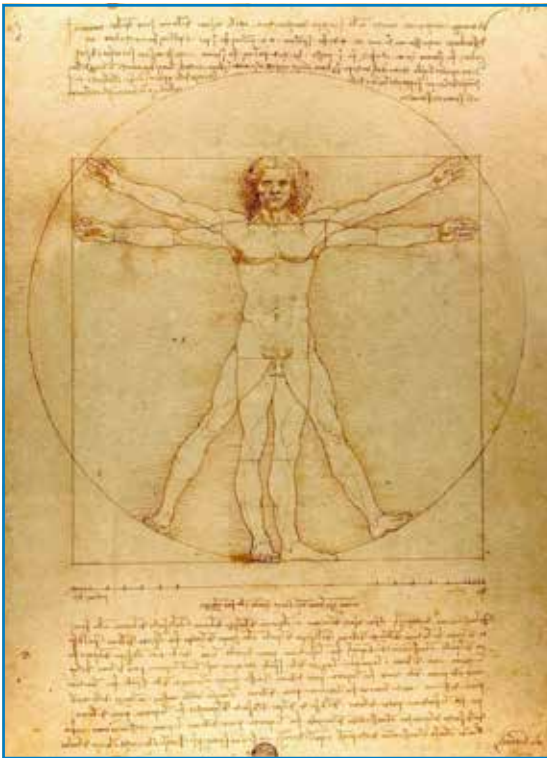
אני ואתה ננסה מהתחלה,
יהיה לנו רע, אין דָּכָר זֶה לא נורא,
אָמְרוּ אֶת זֶה קִדְם לְפָנַי,
זֶה לא מְשֻׁנָּה.
אני ואתה נשנה את העולם.

- א. לאיזה סוג של שינוי השיר מתכוון לדעתכם? איזה שינוי בעולם הייתם אתם מבקשים?
- ב. האם השיר אופטימי או פסימי ביחס לאפשרות לשנות את העולם?
- ג. מדוע "אני ואתה"? האם לדעתכם גם אדם יחיד יכול לגרום לשינוי?

"בְּשִׁבְלֵי נִבְרָא הָעוֹלָם?" בֵּין חִירוֹת וְאַחֲרִיּוֹת

המשנה ממסכת סנהדרין העומדת במרכז ספר לימוד זה חותמת את דיונה בבריאת אדם הראשון במסקנה הבאה, שאפשר אולי לראות בה גם תשובה נוספת (חמישית) לשאלה, מדוע נברא אדם יחיד:

"לְפִיכָּה לְכָל אֶחָד וְאֶחָד לֹאֲחֵד לֹאֲחֵד: בְּשִׁבְלֵי נִבְרָא הָעוֹלָם."

"בשבילי נברא העולם?"
האדם - סמל לשלמות והרמוניה בעולם.
האדם הוויטרובי,
רישום של לאונרדו דה-וינצ'י (1490)

האדם הראשון היה תחילה בבחינת יצור יחיד בעולם, ולא מין אחד בין שאר המינים - גם בת זוג לא נבראה לצדו (כמסופר בפרק ב בספר בראשית). תמצית הלימוד מבריאת האדם הראשון היא שכל אדם, בכל דור ודור - כמוהו כאדם הראשון - צריך לחוש שלמענו בלבד נברא עולם ומלואו.

אולם קביעה זו מפתיעה ובעייתית לכאורה. הרי אבן יסוד בבניית קהילה, חברה ומדינה היא ההכרה בעובדה שהאדם מטבעו אינו חי לבדו, שהעולם אינו חג רק סביבו, ולא נועד לשרת אותו במיוחד.

- כיצד, אם כך, עלינו להבין את דברי המשנה?
- האם אפשר לקבל את הרעיון שהעולם כולו נברא למען אדם יחיד?!
- האם אין בדברי המשנה כדי לטפח אדם אנוכי (אגואיסטי) ומרוכז בעצמו?
- זאת ועוד, האם קביעה זו אינה סותרת ערכים אחרים שנלמדו באותה משנה עצמה כגון שוויון בין בני האדם, או החובה להציל בני אדם אחרים?

כפי שראינו גם בפרק הקודם, גישה כזו הקובעת "בְּשִׁבְלֵי נִבְרָא הָעוֹלָם" מקובל היום לכנות בשם **אינדיווידואליזם**, כלומר - שיטה המעמידה את האינדיווידואל (היחיד) במרכז. **האינדיווידואליזם** הוא מושג חדש יחסית, התפתח בהדרגה והתגבש להשקפת עולם ולדרך חיים מובילה בעולם המערבי בימינו. שורשיו הקדומים נטועים כבר ביוון העתיקה וכמובן בראשית העת החדשה. שנים רבות התפיסה היתה של האדם (הלבן בעיקר) כ"נזר הבריאה": שליט הטבע, כובש ארצות, מכניע בעלי-חיים ועמים אחרים. גישה זו הלכה והתגברה בזמן המהפכה התעשייתית במאה ה-19 ולאור הישגי המדע והקידמה הטכנולוגית במאה ה-20. התפיסה שאבה את השראתה מהוגי הדעות הליברלים ומהמהפכות הפוליטיות בעת החדשה (המהפכה

הצרפתית, המהפכה האמריקאית), שעליהם למדתם בפרקים הקודמים. גישה זו הלכה והתגברה וכיום אנו מרגישים גם את הנזקים האקולוגיים שנגרמים כתוצאה מכך לבעלי חיים רבים ולכדור הארץ, זאת - נוסף להשפעות על איכות חיי האדם. במורכבות זו נבקש לעסוק יותר בהמשך הפרק.

- האם אינדיווידואליזם הוא בהכרח אנוכי?
- מהו אדם אנוכי (אגואיסט)? מדוע אנשים נוטים לראות את האנוכיות בתוך מגרעת?
- מתי ראוי יותר שאדם יממש את האינטרסים והכישרונות שלו במלואם, ומתי עליו לוותר עליהם לטובת הזולת ולטובת החברה?

שאלות אלו אינן פילוסופיות או אישיות בלבד, אלא הן נוגעות לדמותה של החברה שבה אנו חיים, ולמקום של כל אחד מאיתנו בתוכה.

בפרק זה נבקש לבחון לברר את משמעותו וגבולותיו של האינדיווידואליזם ואת היחס בין הערכים של **חירות** ושל **אחריות**, שגם הם ערכי יסוד של המחשבה המערבית בכלל ושל המסורת היהודית בפרט. לאור דברי המשנה נשאל: מהו היחס בין חירות האדם ועוצמתו - מזה, ובין אחריותו של האדם כלפי עצמו, סביבתו והעולם כולו - מזה.

ביטוי אישי בתוך קהילה משותפת.
צעירים בקונצרט של Logic במיאמי.
צילם: Nicholas Green

בחנו את עצמכם: שאלה של אחריות

הפעם לא נדון בדילמה אחת, אלא נציג מצבי חיים שונים המעוררים את דילמת החירות האישית מול האחריות האישית והחברתית.

אנו נקלעים מדי יום למצבים המזמנים התנהגות מתחשבת או התנהגות בלתי-מתחשבת באחרים: בבית, בבית הספר, באוטובוס, במרכול, בשכונה, במגרשי הספורט וכו'.

לפניכם שאלון ובו עשר שאלות הנוגעות למצבים אופייניים בחיי היום-יום. השתדלו להשיב עליו בכנות וקיימו אחר-כך דיון במצבים המתוארים בשאלון ובתשובותיכם. אם יש מצבים שלא נתקלתם בהם - נסו לשער כיצד הייתם נוהגים (הדוגמאות מנוסחות בגוף ראשון - לסירוגין בלשון יחיד ורבים, ובלשון זכר ונקבה).

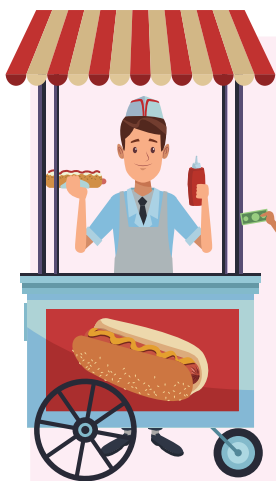

א. סיימתי לאכול את הכריך בבית ספר, ובידי השקית ונייר העטיפה.

1. אקפיד להשליך אותם לפח האשפה.
2. אני משתדלת להשליך לפח, לא תמיד אני זוכרת.
3. תורני הכיתה יאספו את הזבל מכל הכיתה, זה התפקיד שלהם.
4. מי זוכר? מישהו כבר בטח ירים את זה ...

ב. בנסיעה באוטובוס מישהו לידי מניח את רגליו על הספסל שמולו.

1. אעיר לו שזה לא בסדר, ושיריד את הרגליים.
2. אתרחק ממנו, שיבין שהוא לא בסדר.
3. שהנהג או מישהו אחר יעיר לו ...
4. כל עוד זה לא מפריע לי, מה אכפת לי? זה עניינו ...

ג. בהפסקה אני עומד בתור בקפטריה ורוצה לחזור מהר לחבר'ה שלי .

1. אמתין בסבלנות, יש תור.
2. אבקש ממי שלפניי שייתן לי את תורו כי אני ממהר.
3. אתקדם בתוך התור מבלי שירגישו.
4. אדחף לראש התור, שכולם יראו "מי גבר" ...

ד. אני עושה בבית מסיבה לחברים ומשמיע מוזיקה חזקה.

1. בשעות הערב נדאג להנמיך את המוזיקה, כדי לא להפריע לשכנים.
2. אם השכנים יתלוננו, ננמיך ...
3. אם תבוא משטרה, נפסיק ...
4. אף אחד מהשכנים שלנו לא יעז להתלונן נגדנו.

ה. יש לנו בבית כלבה, ומדי שבוע עליי להוציא אותה כמה פעמים לסיבוב ולעשיית צרכים.

1. אני יוצאת תמיד עם שקית ניילון כדי לאסוף את צרכיה, ומעירה לאחרים שאינם עושים זאת.
2. איני יוצאת עם שקית, אך אני משתדלת שהכלבה לא תעשה את צרכיה על המדרכה אלא באזור נסתר.
3. אם יש אנשים בסביבה שרואים אותנו, אוודא שהיא לא עושה את צרכיה ברחוב ...
4. אין לי כוח לרדוף אחרי הכלבה, שתעשה איפה שהיא רוצה ... העיקר שזה לא יהיה בסביבה של הבניין שלי.

ו. במשחק כדורגל סוּעֵר אני יושב באחד היציעים. לידי אוהדים שמקללים את הקבוצה היריבה, וקוראים קריאות גנאי לעבר אחד השחקנים בשל מוצאו.

1. אבקש מהם בתוקף להפסיק.
2. אזרוק הערה לא מחייבת אם ארגיש שזה לא מסכן אותי, לא כדאי להסתבך.
3. מה אכפת לי, שיצעקו כמה שהם רוצים.
4. אצטרף אליהם כדי שלא יחשבו שאני מהקבוצה היריבה ...

ז. בבית הספר יש פעילויות של מחויבות אישית. על התלמידים להתנדב לפעילות חברתית כלשהי בקהילה.

1. זו מחויבות חשובה ואנחנו משתדלים לעשות אותה הכי טוב שאפשר.
2. זו חובה שאנחנו חייבים למלא, אף על פי שזה לא תמיד בראש שלנו.
3. לא מבינים איך קוראים לזה התנדבות, הרי מחייבים אותנו...
4. מנסים להקטין ראש כמה שאפשר ...

ח. בטיול שנתי יש תורנות של סחיבת ג'ריקן מים גדול בין כל תלמידי הכיתה.

1. אני כל הזמן מוודא שהג'ריקן עובר מתלמיד לתלמיד, ומציע עזרה למי שאני רואה שקשה לו.
2. אני מרים את הג'ריקן בתורי, אבל זה בהחלט מספיק לי.
3. זה באמת קשה, ואני דואג שהג'ריקן יהיה כמעט ריק כשהוא מגיע אליי...
4. אני עושה הכול כדי להתחמק מזה, זה ממש עונש ...

ט. ההורים שלי מעודדים אותי לצפות כל יום בשידורי החדשות בטלוויזיה ולקרוא בעיתוני סוף השבוע כדי להיות בעניינים.

1. אני משתדלת לעקוב ולהיות מעורבת במה שנעשה במדינה.
2. אני מתעניינת בחדשות מדי פעם, כשיוצא לי.
3. בשביל מה זה טוב, ממילא אני לא יכולה להשפיע על כלום.
4. איזה בזבוז זמן, מה זה נוגע אליי? ...

י. כשאני רואה בטלוויזיה משהו מקומם מבחינה חברתית (הזנחה של אנשים במצוקה, הפליה בוטה וכד'), התגובה האופיינית שלי היא:

1. זה מכעיס אותי, אני מדברת על זה ומנסה לחשוב על דברים שאני בתור תלמידה יכולה לעשות.
2. זה באמת מכעיס, אבל ברור לי שבהיותי תלמידה אני לא יכולה לעשות כלום...
3. אני כבר לא ממש מתייחסת לזה, זה קורה כל הזמן ...
4. אני בכלל לא עוקבת אחרי חדשות... אני נערה מתבגרת, למה זה צריך לעניין אותי?

ניקוד	מאפיינים בולטים
10-14 נקודות	אתם נוטלים בדרך כלל את האחריות לידיכם, מתוך ראייה, הבנה ומודעות לצורכי אחרים.
15-24	אתם מודעים לאחריות הנדרשת מכם, אך לא תמיד פועלים על פיה, בגלל נוחות אישית או לחץ חברתי או לחץ חברתי.
25-34	אתם נוטים לקבל אחריות רק שכמטילים אותה עליכם (תורנות, תפקיד) על פי כללי ההתנהגות המקובלים.
35-40	אתם אדישים לאחריותכם ואף מזלזלים בה ובאחרים סביבכם.

מי יקום מפני מי? נסיעה באוטובוס מלא. צילום: Manki Kim

להיות אחראי פירושו להפעיל שיקול-דעת ולהתייחס ברצינות למה שאנו אומרים (או נמנעים מלומר), לדרך שבה אנו מתנהגים, לאָמון שאחרים נותנים בנו, ולמילוי התפקידים וההתחייבויות שלקחנו על עצמנו.

למשל: קבלת רישיון נהיגה כרוכה בקבלת אחריות רבה על הרכב וכמובן על חיי אדם, שלי כנהג ושל אחרים. אחריות נמדדת לא רק בפעולות ונסיבות הרוח גורל אלא גם בחיי יום יום, בביצוע תורנות, במילוי הבטחה וכד'. אפשר גם לקחת אחריות על מעשיהם או ביטחונם של אחרים שאני ממונה עליהם או אחראי להם, למשל: אח בוגר כלפי אחיו הקטן, או אחראי משמרת במקום עבודה כלפי העובדים שהוא ממונה עליהם.

ההגדרות השונות קשורות ביניהן. אחריות נוגעת למחויבותו ה**מוסרית** של האדם וקשורה בדרך כלל גם באפשרות לקבל גמול (שכר או עונש), ולחוש סיפוק או אשמה. במישור המשפטי, אדם אחראי למעשיו במידה שאפשר לשפוט אותו על כך (ככלל, לא לפני גיל 13).

1. שאלות של אחריות - של מי? כמה? וכיצד?

א. דפוסים של אחריות

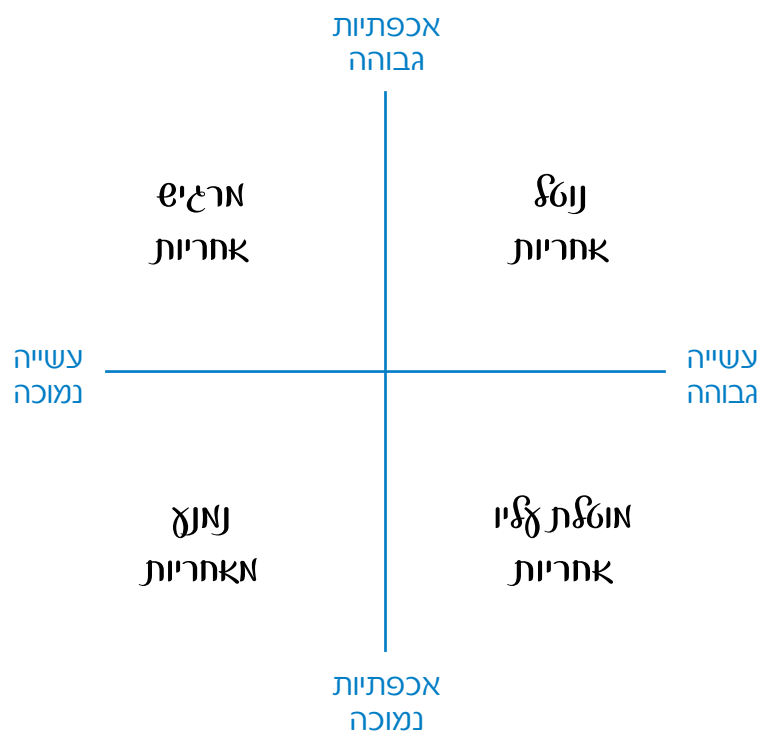

מתן בסתר. קופת צדקה מעוצבת בחזית בית כנסת
צאנז בצפת (צילום: שלומי מושאיוף) CC BY 2.5

התנהגות עקבית יחסית במצבים שונים, כגון אלו שהובאו בתרגיל הפתיחה של הפרק, משקפת דפוס קבוע המעיד במידה רבה על אישיותנו. מידת האחריות, הבאה לידי ביטוי בכל אחד מארבעת דפוסי ההתנהגות, קשורה בשילוב של שני רכיבים: מידת האכפתיות (מה מרגישים כלפי הסביבה וכלפי בני אדם אחרים), ומידת העשייה (עד כמה פועלים בהתאם להרגשה). מטבע הדברים רוב בני האדם ממוקמים במצבי ביניים בין ארבעת הדפוסים.

בתרשים שלפניכם שני צירים החוצים זה את זה: האנכי (העומד) - מתייחס למידת האכפתיות של האדם, האופקי - מתייחס למידת העשייה של האדם.

השילוב של מדדי האכפתיות והעשייה יוצר את ארבעת הדפוסים (או טיפוסים) של אחריות.

	אחריות	עשייה	אכפתיות
	נוטל אחריות (מעצמו)	+	+
	חש אחריות	-	+
	מקבל אחריות רק כשמוטלת עליו	+	-
	נמנע מאחריות	-	-

ננסה ליישם את הדגם על הדוגמאות שהובאו בתרגיל הפתיחה, למשל:

"הכוח לאהוב. האומץ לפעול."

ילדים משתתפים בהפגנה נגד גזענות בארה"ב.
צילם: James Motter

- מי שמשמיע מוזיקה בקול רם ומפריע לשכניו - מגלה אדישות ו"חוסר אחריות" (המשלבת חוסר אכפתיות ואי עשייה כאחד).
- מי שמוריד את רגליו מן המושב שלפניו באוטובוס רק כשמעירים לו - "מקבל אחריות" אך לא לוקח אותה בעצמו.
- מי שמפריע לו שזורקים לכלוך ברחוב או בכיתה, אבל אינו עושה די בעניין, אמנם "חש אחריות", אך אינו פועל לפיה.
- מי שיוזם עזרה לחבריו עם ג'ריקן מים בטיול הוא זה ש"נוטל אחריות" בעצמו.

לפניכם סיפור קצר הכתוב במעין כתב-חידה הומוריסטי. נסו להבין (ולהמחזיז) את הסיפור.

זהו סיפור על ארבעה אנשים: **כולם, מישהו, כל אחד, ואף אחד.**

פעם אחת היה תפקיד חשוב מאוד, וביקשו **מכולם** לעשותו. **לכולם** היה ברור **שמישהו** יעשה זאת אבל ... **אף אחד** לא עשה זאת. **מישהו** כעס על כך, כי זה היה תפקיד של **כולם**, ול**כולם** היה רשם ש**כל אחד** יכול לעשות זאת, אבל ... **אף אחד** לא ידע שזה לא ייעשה על ידי **כולם**. בסופו של דבר, **מישהו** הואשם על ידי **כולם**, שאף **אחד** לא עשה את מה ש**כל אחד** היה יכול לעשות.

• מה המסקנה העולה מן הסיפור?

• נסו להדגים את המתואר בסיפור במצבי חיים מוכרים (בבית, בכיתה וכו')

איזה דפוס של אחריות מבטאים גיבורי-העל הקולנועיים?

- בחרו סרט קולנוע אחר המבטא אחריות, ופרטו איזה מדפוסי האחריות בא לידי ביטוי בו. למשל: סרטים על עורכי דין שנאבקים למען זכויות אדם, לעתים ללא תשלום (כגון: האישה בזהב, הכחשה, ארין ברקוביץ), או אנשים מהשורה הנחלצים לעזרת אחרים מתוך תחושת אחריות (כגון: שומר גן החיות, האחים ביאלסקי בתקופת השואה).

1. הביאו דוגמאות למצבים שונים שחוויתם או הייתם עדים להם, המדגימים את הסוגים השונים של דפוסי ההתנהגות שהוצגו לעיל.
2. הביאו דוגמאות מסרטי קולנוע או מסדרות טלוויזיה, שבהם משתקפים דגמים שונים של אחריות (חשבו למשל על סדרות של גיבורי-על הנחלצים לעזרת אנשים בצרה).
3. מהם הגורמים המשפיעים, לדעתכם, על מידת האכפתיות ועל מידת העשייה בתחום האחריות?
4. מה הקשר בין מידת האכפתיות ומידת העשייה? האם הם תלויים זה בזה? הסבירו.
5. האם אפשר, לדעתכם, לשנות או לשפר באדם את מידת האכפתיות או העשייה כדי לחזק בו את רגש האחריות? הסבירו.
6. על מה אנחנו אחראים, ועל מה - לא? הביאו דוגמאות מחייכם. תוכלו להתייחס לדוגמאות שלפניכם, ולהוסיף עליהן משלכם:

א. סידור וניקיון החדר שלי;

ב. מישהו מהכיתה נותר ללא חדר בטיול השנתי כי אף אחד לא רצה להיות אתו;

ג. להקשיב בשיעור ולהעתיק מהלוח;

ד. אשפה שהושלכה ברחוב גרמה למישהו ליפול ולהיפצע;

ה. מי שיושב לידי העתיק ממני בבחינה;

ו. חבריי נכנסו לים באזור ללא השגחת מציל;

ז. נהגים שאינם נוהגים בזהירות וגורמים לתאונות;

ח. להתקשר ולהיות בקשר עם חברה/ חולה;

ט. אנשים המקבצים נדבות ברחוב מחוסר-כל;

י. לשמור על אחותי הקטנה בתור שמרטפית, כשהורי לא בבית;

יא. להחזיר אבדה שמצאתי;

יב. לארח לחברה ולשמח אנשים גלמודים (כגון קשישים החיים לבדם);

- קיימו דיון בחברותא על אחד המקרים (האם המקרה הוא באחריותי ומדוע?) והביאו טיעונים לכאן ולכאן.
- מהו קנה-המידה שעל פיו החלטתם?
- האם יש דברים שילדים ובני-נוער לא צריכים להיות אחראים עליהם?
- האם יש דברים שאתם רוצים שתהיה לכם אחריות לגביהם?
- קיימו דיון מסכם.

"תשמור על העולם, ילד..."
צילום: Anthony Ginsbrook, קנדה

ב. אחריות - "תן דעתך שלא תקלקל"

נפתח את לימודנו במדרש חז"ל, המשלים ומבהיר במידה רבה את המשנה ממסכת סנהדרין ("לפיכך נברא אדם יחידי..."). גם כאן - כמו במשנה - נמצא את הביטוי "בשבילי נברא העולם" בקשר עם האדם הראשון, וכמעין מדרש לסיפור המקראי. נראה כי שני המקורות חוזרים לסיפורו של האדם הראשון, האב-טיפוס של **האדם**, כדי ללמוד ממנו על בני האדם באשר הם בני אדם, בכל זמן ובכל מקום.

הפסוק בספר בראשית מתאר את המשימה שהטיל האל על האדם: "וַיִּקַּח ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם וַיַּנְחֵהוּ בְּגַן עֵדֶן לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (בראשית ב,15). המדרש שלפנינו - אשר מפרש כנראה פסוק זה - נסמך גם על פסוק ממגילת קהלת, המצביע באופן פרדוכסלי (כלומר, באופן הסותר את עצמו) על יכולתו של האדם ליהנות מהבריאה ולשמור עליה, אך גם לקלקל ולהרוס (לעיוות) אותה, יכולת הנובעת מאותה חירות עצמה שהוענקה לו. לפי המדרש, דברים אלה אמר כביכול אלוהים אחרי בריאת העולם והטיל על האדם הראשון "לְעִבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ", וזאת הן כאזהרה והן כייצוד הניצב בפניו.

פירושי מילים

1. עיוותו - עיוות אותו (האדם), קלקל
2. נטלו והחזירו - לקח אותו והביא אותו
3. תן דעתך - שים לב, הקפד

"רָאָה אֶת מַעֲשֵׂה הָאֱלֹהִים, כִּי מִי יוּכַל לְתַקֵּן אֶת אֲשֶׁר עָשָׂהוּ"¹ (קהלת ז, יג) -

בְּשַׁעַת שִׁבְרָא תְקַדֹּשׁ בְּרוּךְ הוּא אֶת אָדָם הָרִאשׁוֹן, נְטָלוֹ וְהַחֲזִירוֹ עַל כָּל אֵילָנֵי גֵן עֵדֶן, וְאָמַר לוֹ: רָאָה מַעֲשֵׂי, כַּמֶּה נְאִים וּמְשׁוּבְּחִין הֵם, וְכָל מֶה שִׁבְרָתִי - בְּשִׁבְלֶךָ בְּרָאתִי. תֵּן דַּעְתְּךָ² שְׁלֵא תִקְלַקֵּל וְתַחְרִיב אֶת עוֹלָמִי. שְׂאֵם קִלְקַלְתָּ, אִיז מִי שִׁיתֵּקֵן אַחֲרֶיךָ.

קהלת רבה פרשה ז, א [י"ג]

תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי! אדם וחווה בגן עדן, הצייר האנגלי-אמריקאי תומס קול, 1828

1. לפי המדרש, מהי אזהרת אלהים לאדם הראשון בגן עדן? האם לדעתכם דברים אלו מקטינים או מגדילים את האדם? נמקו.
2. פעמים רבות מדרש הוא מענה לשאלה (לשונית או עניינית) בפסוק שאותו הוא מפרש, ובה בעת הוא נוגע בבעיה רלוונטית לחייהם ולעולמם של בני הדור.
 1. איזו בעיה, לדעתכם, מעורר הפסוק ממגילת קהלת שמצוטט בראש המדרש. כיצד המדרש משיב עליה?
 2. עם איזו בעיה שהייתה קיימת בזמנם התמודדו לדעתכם החכמים? האם הבעיה רלוונטית גם היום? נמקו.
3. "תן דעתך שלא תקלקל..." - כיצד יש להבין את הביטוי "תן דעתך" בהקשר זה? מה נדרש לפי זה מהאדם?
4. "שאם קלקלת, אין מי שיתקן אחריו." - האם אתם מסכימים לעמדה זו? הסבירו והדגימו.
5. מה היחס בין מדרש זה ובין המשנה ממסכת סנהדרין ("בשבילי נברא העולם"). עמדו על הדמיון או השוני בין שני המקורות, ועל החידוש שיש במדרש שלפנינו?
6. מהי משמעות בריאת האדם יחידי, לפי מדרש זה? הסבירו, והשוו לתשובות המשנה.
7. שאלה למחשבה: האם מדרש זה מתייחס למצבו של האדם לפני חטא האכילה מפרי עץ הדעת, או אחריו? נמקו (האם חטא אדם הראשון הוא "הקלקול" שעליו מדובר במדרש?)

בסיפור גן-עדן אחריות האדם חלה על המעגל הרחב ביותר - הבריאה כולה, "לְעֶבְדָּהּ וּלְשִׁמְרָהּ" (בראשית

ב, 15). אולם כזכור האדם נכשל במשימתו וגורש מגן-עדן. מעתה מעגלי האחריות מתחילים מהכיוון ההפוך, והם מתוחמים בגבולות החברה: אחריות כלפי הסביבה הקרובה - בני המשפחה, פרנסת המשפחה ורכושה, קרובים, חברים ושכנים, אך גם אחריות כלפי הכלל - הציבור, הקהילה, רשות הרבים, החברה וחוקיה. ובאלו בעיקר נעסוק בהמשך הפרק.

המדרש שם בפי האל את הקביעה "כל מה שבראתי **בשבילך בראתי**". קביעה זו זהה לכאורה למסקנת המשנה ממסכת סנהדרין: "לפיכך על כל אחד לומר: **בשבילי נברא העולם**". אולם כאן היא מלווה באזהרה חריפה: "**תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי**".

מכאן, שקביעה זו, **בשבילי נברא העולם**, אין כוונתה לעודד אנוכיות, אלא אדרבה: להביא אדם להכיר בכוח הרב שבידיו, ומתוך כך - באחריותו לעצמו, לאחרים, לסביבתו, ובסופו של חשבון - לעולם כולו. ראוי עוד לציין כי בממדי זמן קוסמיים, בני האדם הם פסיק קטן בזמן. גם אם נשמיד חלילה את עצמנו ואת בעלי חיים, כדור הארץ כנראה ישקם את עצמו, גן העדן יקום מחדש ...

בשנים האחרונות נוטים לקשר אזהרה זו לתחום ה**קיימות**, שמירת הטבע והסביבה והדאגה לעתיד כדור הארץ, אולם מתוך ההקשר במדרש נראה שהכוונה לכלל מעשי האדם והשפעתם על העולם, גם מבחינה מוסרית וחברתית.

"רדי גן העדן" (2007), ציור קרמיקה ברחוב כורש בירושלים מאת Marie Balian, על פי מסורת אומנות הקרמיקה הארמנית-ירושלמית

בראשית

מלים ולחן: דון מקלין, תרגום עברי: רחל שפירא

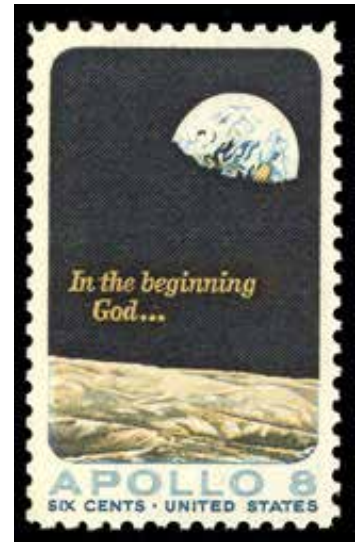
בראשית היה לא כלום, רק חושך ודממה
מדבר האלהים בקע יפי האדמה,
מעל הערוצים קורצו כוכבי יהלומים,
בעשב החדש הופיעו יצורים אילמים,
והאדם היה פרודה ברצף האינסוף
שאלוהים בחוכמתו שמר אותה לסוף.

הִתְעַצְּמָנוּ מֵאֵז, הִתְעַצְּמָנוּ מֵאֵז
יְכַבְּשֵׁנוּ כִּי־סָא וּגַם נָזַר.
הִתְעַצְּמָנוּ מֵאֵז, לִילְדֵינוּ בַלְבַּד
רַק לָהֶם לֹא הֵיינוּ לְעֵזֵר.

ההרים קיבלו צורה וכך העמקים
ונהרות פילסו דרכם בחריצת סכין.
גלי גאות היו את לב הארץ מְפֹלְחִים,
קרני השמש השתברו אל בוקק משטחים,
ושיר חיים פרץ כמו המנון וכמו מחול.
טיפה של דם נפלה אי שם, הכתימה את החול.
התעצמנו מאז...

ונשרים דאו מעל הגן המבורך
טיפת הדם הפכה אדם, כעץ חיים צמח.
בגודל בדידותו צלעו חרטה מעצמותיו
עוצבה להיות לו לבת זוג מושלמת בכל תו.
ועץ הדעת, כך הודגש, אסור למאכל
בגן העדן הנחש לרגליהם זחל.
התעצמנו מאז...

עץ הדעת מוות בו, בו חייכם תלויים.
אֲכָלוּ אֲכָלוּ לַחֵשׁ נַחֵשׁ, הָיוּ כְּאַלֵּהִים
אֲכָלוּ אֲכָלוּ מִפְּרֵי הָעֵץ, טָרְפוּ אוֹתוֹ עַד תּוֹם
עַד שֶׁתְּבִינּוּ מֵהוּ טַעַם כּוֹחַ וּשְׁלִטּוֹן.
אֲבַד לָנוּ אוֹתוֹ הַגֵּן, אֲשֶׁר אֵיבְדוּ שְׁנֵיהֶם,
אֲבוֹת קוֹבְעִים אֶת הַמַּחִיר שֶׁמִּשְׁלָמִים בְּנֵיהֶם.
הִתְעַצְּמָנוּ מֵאֵז...

"בראשית [ברא] אלהים..."
- בול שיצא בארה"ב לכבוד
מסעה של החללית אפולו 8, על
פי צילום "זריחת הארץ" מעל
הירח בשנת 1969, ויקיפדיה

"תן דעתך שלא תקלקל."
"הכדור הכחול" - מבט על כדור
הארץ, כפי שנראה לצוות חללית
אפולו 17 של נאס"א במסעה
לירח (דצמבר 1972)

שאלות?

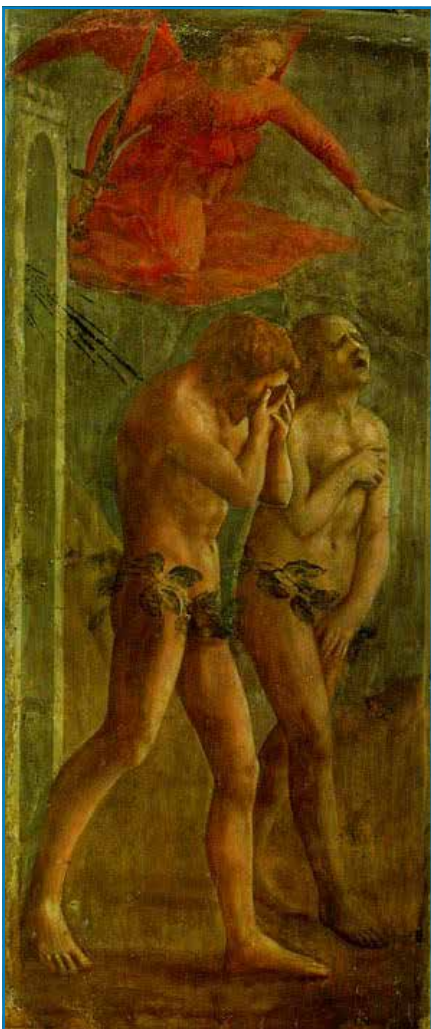

ולהתחיל מבראשית. צילום: qinghill

1. האזינו לשיר באנגלית בביצועו של דון מקלין (1978), או בעברית - בביצוע גלי עטרי.
2. זהו את שלבי הבריאה השונים בשיר. מה לדעתכם מבטא התיאור בשיר?
3. מהי הביקורת העכשווית העולה בשיר, וכיצד היא מתקשרת לסיפור אדם הראשון לעיל?
4. שיר אחר עם מסר דומה מאוד הוא "בראשית" למילים של חיים חפר ולחן של סשה ארגוב. אתם מוזמנים להאזין גם לו. שיר זה חוזר במדויק על סיפור הבריאה, ומציג סיום שונה. במה שונה הסוף של שיר זה מן הסוף בשיר שלפניכם, ומה משמעותו לדעתכם?

ג. "אם אין אני לי, מי לי? וכשאני לעצמי, מה אני?" -

בין גדלות האדם ואפסותו

דברי המשנה והמדרש שלמדנו מציגים את עוצמת האדם, שבשבילו נברא העולם, והעולם כולו כביכול בידי. אולם כבר סיפור גן העדן מציג גם צד אחר. לצד התיאור המטפורי של האדם הראשון בגן עדן, שם היה במלוא עוצמתו, מסופר גם על כישלוננו ועל גירושנו מגן-עדן כשהוא מוחלש וחשוף לקשיי החיים.

מוצגים כאן אפוא שני קצוות מנוגדים באדם: בקצה האחד, האדם בן-חורין ובעל יכולות פוטנציאליות אדירות, ובכוחו לשנות את פני המציאות; בקצה האחר, האדם חש עצמו קטן, חסר-אונים ואפסי בתוך היקום האין-סופי. נקודת המבט השנייה, יש לה על מה להתבסס גם מבחינה מדעית. כידוע המדע מדגיש וחושף את הדמיון הרב שבין האדם ויתר בעלי החיים, ומבליט שוב ושוב את מגבלות ההכרה והידיעה (וממילא את יכולת ההשפעה והשליטה) של האדם ביחס לטבע בכללו ולסתרי העולם.

היחס בין תחושת העוצמה האישית ואחריות האדם כלפי העולם - מזה, ובין תחושת האפסות שלו - מזה, העסיקה הוגי דעות בכל הזמנים, בתרבות היהודית ובכל תרבויות העולם.

בושה, כאב, סבל. הגירוש מגן עדן. ציור פרסקו (תְּמֻשִׁיחַ) של צייר הרנסנס, תומאסו די סר ג'ובאני די מונה קאסאי, פירנצה, מאה 15 (כיסוי המערומים בעלים תואם לכאורה את הסיפור המקראי אך הוא תוספת מאוחרת לפרסקו המקורי).

נדון במתח זה בעזרת מובאות אחדות המדימות אותו. תוכלו ללמוד את הקטעים השונים בחברותא (כל קבוצה - קטע אחר), ולקיים עליהם בסיום דיון וסיכום משותף.

1. מתוך ספר תהילים (לפני יותר מ-2500 שנה)

מָה-אֶנּוֹשׁ כִּי תִזְכָּרְנִי; וּבֶן-אָדָם, כִּי תִפְקְדֶנִי?
וְתַחֲסְרֶהוּ מַעַט מֵאֱלֹהִים; וְכַבֹּד וְהָדָר תַּעֲטֶרְהוּ.

תהילים ח, 5-6

3. הפילוסוף הצרפתי בלז פסקל (המאה ה-17)

האדם אינו אלא קנה סוף, החלש שבטבע; אבל הוא קנה סוף חושב. הפילוסוף והמתמטיקאי הצרפתי, בלז פסקל, הגיגים

2. מדברי הלל הזקן (מאה ראשונה לפני הספירה)

הוא [הלל] הָיָה אֹמֵר: אִם אֵין אֶנִי לִי, מִי לִי?
וְכִשְׁאֵנִי לְעַצְמִי, מָה אֶנִי? וְאִם לֹא עֲכָשְׁיוּ, אֵימָתִי?
מסכת אבות, פרק א, יד

4. ר' שמחה בונים, תנועת החסידות (המאה ה-18)

ר' שמחה בונים מפשיסחה אמר לתלמידיו: כל אחד מכם צריך שיהיו לו שני כיסים, כדי שיוכל להשתמש בזה או בזה לפי הצורך.

בכיס הימני יהיה מונח המאמר: "בשבילי נברא העולם"

(משנה סנהדרין ד, ה).

ובכיס השמאלי: "אנכי עפר ואפר"

(מדברי אברהם, בראשית יח, 27).

האדם - קנה סוף חושב. סוף מצוי

1. מהו המתח בין שני הצדדים שבאדם, לפי כל אחד מן המקורות השונים? חוו דעתכם.
2. הסבירו מהו היתרון ומהו החיסרון, שבכל אחד משני הצדדים כלפי מקומו של האדם בעולם.
3. בסיכום: כיצד מפרש כל מקור את המתח בין שני הצדדים? היעזרו בטבלה שלפניכם (והשלימו אותה):

המקור	ביטוי לחולשת האדם	ביטוי לעצמת האדם
תהילים	מָה-אֶנּוֹשׁ כִּי תִזְכָּרְנִי	
הלל הזקן (משנה)	אִם אֵין אֶנִי לִי, מִי לִי?	
בלז פסקל		קנה סוף - חושב!
ר' שמחה בונים מפשיסחה	אנכי עפר ואפר	

4. עם איזה משני הקטבים במתח זה אתם מזדהים יותר? הסבירו.
5. מדוע ביקש ר' שמחה שני כיסים (ולמה בבגדו), ומה התפקיד של כל אחד מהם? האמנם אפשר לדעתכם לשלב ביניהם (כפי שהוא מציע)? כיצד?
6. האם מקורות אלו מבטאים הסכמה או אי-הסכמה לעמדת המשנה "בשבילי נברא העולם"? הסבירו ונמקו.
7. הכינו הצגה (דיאלוג, סיטואציה) או יצירת אומנות המבטאת את שתי העמדות הללו. כיצד לדעתכם ייראה אדם שמבטא בחייו את עמדת אפסות האדם לעומת אדם שמבטא בחייו את עמדת מרכזיותו של האדם ועוצמתו?

אמרה אחרת של הלל הזקן, ממשיכה את מגמת דבריו במשנה שלעיל, ואף מחריפה אותם. היא כתובה בתלמוד במסכת סוכה, שם מתואר אחד האירועים המשמחים ביותר שהתרחשו בבית המקדש - "שמחת בית השואבה", שנחגגה ברוב פאר ובעם רב במהלך ימי חג הסוכות.

המשנה מתארת כיצד ירושלים הייתה מוארת בימי החג, וכיצד "חסידים ואנשי מעשה" השתתפו בשמחה, רקדו ואפילו נטו להשתטות מעט. על שמחה זו אמרו: "כָּל מִי שֶׁלֹא רָאָה שְׂמֵחַת בֵּית הַשְּׂוֹאֵבָה, לֹא רָאָה שְׂמֵחָה מִיָּמָיו" (מסכת סוכה, פרק ה, משנה א).

בהקשר לשמחה זו מביא התלמוד מדברי הלל:

אָמְרוּ עָלָיו עַל הַלֵּל הַזֶּקֶן:
בְּשִׁתְּיָהּ שְׂמֵחָה בְּשִׂמְחַת בֵּית הַשְּׂוֹאֵבָה, אָמַר כֵּן:
אִם אֲנִי כֹאן, הַכּוֹל כֹּאן.
וְאִם אֵינִי כֹאן, מִי כֹאן?

(תלמוד בבלי, מסכת סוכה, דף נה, ע"א)

1. הסבירו את דברי הלל. מה מפתיע בדבריו אלו? חוו דעתכם על דבריו.
2. מדוע לדעתכם אמר הלל דברים אלו דווקא בשמחת בית השואבה? (חשבו על הרקע, האווירה וכו'). עם איזו בעיה אפשר שהוא מתמודד?
3. השוו (דומה ושונה) בין דבריו אלו ובין דבריו שלמדתם לעיל ממסכת אבות ("אם אין אני לי" וכו').
4. אמרה אחרת של הלל, המתקשרת במישרין לאחריות אישית, היא זו:

בְּמָקוֹם שֶׁאֵין אָנְשִׁים, הַשְׁתַּדֵּל לְהִיּוֹת אִישׁ.

(משנה, מסכת אבות, ב, ו)

5. מהו פירושה של אמרה זו, וכיצד היא קשורה לאחריות אישית? לאור המקורות שלמדת עד כה, האם יש סתירה בין אינדיוידואליזם וחירות אישית ובין אחריות ומעורבות חברתית? מדוע?

"אם אין אני לי, מי לי? וכשאני לעצמי,
מה אני?" חברים מול הים.
צילום בארה"ב - Bixby Creek
Bridge, Monterey Sammie
Vasquez@sammieev

2. בין חירות אישית לאחריות חברתית

א. מעשה ברבי ינאי והאילן ברשות הרבים

בסיפור התלמודי שלפניכם באה לידי ביטוי הדילמה שבין חירות ואחריות. הסיפור דן באחריות האדם לרכושו ברשות הרבים ומלמד על האיזון הנדרש בין חירות האדם ובין האחריות המוטלת עליו.

אחרי שנבין את הסיפור ונדון בו, נשאל כיצד הוא מתקשר למצבים רבים ושונים בחיינו.

בסיפור מתואר מפגש בין **רשות היחיד** (עץ השתול בחצרו של אדם) ובין **רשות הרבים** (הרחוב הציבורי). העץ גורם הפרעה ואולי אף פגיעה לשכנים ולעוברים ושבים. תחילה נבחן את המקרה שבבסיס הסיפור, ורק בהמשך נדון בהליך המשפטי המתואר בו.

המקור מחולק לשלושה חלקים. שני החלקים הראשונים הם סיפור המעשה כפי שהתרחש בבית הדין בפני ר' ינאי, והחלק השלישי הוא דיון תלמודי על הסיפור. קראו תחילה את חלקו הראשון של הסיפור, השיבו על השאלות שאחריו ואז המשיכו לחלקים האחרים.

אבות נזיקין

'אבות הנזיקין' הם ארבעת הדגמים הבסיסיים, המופיעים במקרא, של אופני הנזק שרכושו של אדם מזיק לגופו או לרכושו של חברו והם: **שור** שנוגח או דורס, **בור** ברשות הרבים המסכן עוברי אורח בנפילה, **בהמות** האוכלות תבואה שלא שייכת לבעליהן (בלשון המשנה: 'מבעה'), **ואש** שהדליק אדם היוצאת מכלל שליטה ('הבער').

ארבעת הדגמים הללו הפכו להיות הבסיס לחשיבה של המשפט העברי הקדום בכל הנוגע לסוגיות של נזקי רכוש, ובאמצעות השוואה אליהם בנו חכמי התלמוד וחכמי ההלכה מערכת מסועפת ורחבה של חשיבה הלכתית בדיני נזיקין. (מעניין לציין שצורת החשיבה במשנה שונה מרוב מערכות החוקים המוכרות לנו, וזאת משום שאין בה הגדרות כלליות, וחוקי הנזקים מבוססים על תמונות ממשיות מחיי היום יום (שור, בור וכו'). כל תמונה כזו מספרת סיפור שממנו נגזרים היסקים בכל המקרים האחרים הדומים לו או שונים ממנו, מאז ועד היום.)

בתורה מודגם מצב אופייני של **נזק ברשות הרבים** באמצעות **בור** שחופר אדם בשטח ציבורי. אדם רשאי לחפור בור בשטחו הפרטי, אבל אם הבור בשטח ציבורי, הוא מסכן את העוברים והשבים ואת רכושם, והאחריות לנזקים שהבור עלול לגרום תחול על חופר הבור; כך גם ביחס לנזקים מסוגים אחרים כגון בעלי חיים של האדם שעלולים להזיק וכד'. אפשר לראות בכל אלו אבות-טיפוס לסוגי מפגעים שונים גם בימינו, כגון מדרכה פגומה, ערמת פסולת (למשל פסולת בניין או גזם מגינון) המונחת במקום ציבורי, נקודת חשמל גלויה ומסוכנת, כלב מסוכן שאינו קשור ברצועה, ציוד בנייה המופקר בשטח ציבורי וכד'.

רשות הרבים

מושג משפטי המתייחס לשטח ציבורי (רחוב, כביש, גינה ציבורית, מרכז קניות וכד'), להבדיל מ**רשות היחיד**, שהיא שטחו הפרטי של אדם (בית, חצר, גינה פרטית, וכו').

רשות הרבים היא זירה של מפגשים והיתקלויות אפשריות בין בני אדם. על רקע זה יש להבין את הנחיות התורה והחכמים (וכן החוק האזרחי במדינות שונות) לבני האדם לגלות אחריות והתחשבות מיוחדת כלפי אחרים כשהם נמצאים ברשות הרבים.

רשות הרבים. צומת דרכים (יפן).
צילום: Ryoji Iwata

תמרורי אזהרה אופייניים ברשות הרבים במדינות שונות בעולם

פירושי מילים

1. מעכבים - מבקשים למנוע ממנו (את האילן)
2. מר - כלומר: אתה (ר' ינאי); כינוי כבוד לשופט, בפנייה בגוף שלישי
3. מתחילה - לפני התביעה
4. ולבסוף - אחרי התביעה
5. קשוט (או קשט) - פירושו כאן (כנראה) תנן, ייפה (מלשון קישוט), במובן של: מתח ביקורת לשם תיקון הדבר. (ואולי במובן הארמי: קשט - אמת, תוכחה)

תלמוד

היצירה המרכזית במכלול התורה שבעל פה. התלמוד הוא פירוש ודיון בדברי המשנה, וכולל משא ומתן הלכתי וכן דברי אגדה, הגות, פולקלור ועוד.

חכמי התלמוד מכונים **אמוראים** (בארמית: מפרשים, מתרגמים), והם פעלו בישיבות בבבל (תלמוד בבלי) ובארץ ישראל (תלמוד ירושלמי) במשך המאות 3-5 לספירה. דיוני התלמוד כתובים בארמית (תלמוד בארמית: גמרא).

התלמוד השפיע רבות על עיצוב העולם היהודי לאורך ההיסטוריה, והוא מהווה ספר לימוד מרכזי ביהדות.

רבי ינאי (הכהן)

מן החשובים בחכמי ארץ ישראל בתקופת התלמוד (דור ראשון של האמוראים, במאה השלישית לספירה). היה תלמידו של ר' יהודה הנשיא, עורך המשנה. חי בגליל העליון ביישוב עכברה שליד צפת, ושם ייסד בית מדרש. יש עדויות לכך שתלמידיו לא רק למדו בבית מדרשו, אלא גם עבדו למחייתם בקרקעות שהיו בבעלותו בגליל, ברוח דברי רבן גמליאל (בנו של ר' יהודה הנשיא): "יָכַל תּוֹרָה שְׂאִין עֲמָה מְלָאכָה, סוֹפָה בְּטֵלָה..." (אבות ב, ב) ר' ינאי גם שימש כדיין (שופט) בבית הדין בציפורי.

[1] רבי ינאי, היה לו אילן הנזטה לרשות הרבים. והיה אדם אחד שגם לו היה אילן הנזטה לרשות הרבים, באו בני רשות הרבים, היו מעכבים¹ עליו. בא [האדם] לפני רבי ינאי. אמר לו [ר' ינאי]: לך עתה ובוא למחר.

[2] בלילה שלח [ר' ינאי] וקצצו לאותו [אילן] שלו. למחר בא [האדם] לפניו. אמר לו [ר' ינאי]: לך קצוץ! אמר לו: הרי אף מר² יש לו! אמר לו: לך ראה, אם שלי קצוץ – קצוץ שלך, אם לא קצוץ שלי – אל תקצץ אתה.

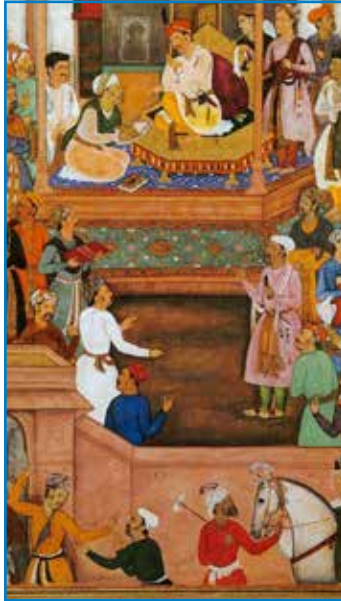
[3] מתחילה³ מה היה סבור [ר' ינאי], ולבסוף⁴ מה היה סבור? – מתחילה סבור היה, שגזח להם לבני רשות הרבים שישבו בצילו; כיון שראה שהם מעכבים – שלח וקצצו.

[ולמה לא] יאמר לו: לך קצוץ את שלך ואחר כך אקצץ [אני] את שלי? – [זאת] משום דרשתו של ריש לקיש: "התקוששו וקוששו" (צפניה ב, 1) – קשוט (קשט)⁵ עצמוך ואחר כך קשוט (קשט) אחרים.

תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא, דף 90, ע"ב (בתרגום מארמית ובעיבוד קל)

אילן נוטה על גג. בסמוך לקבר ר' ינאי בוואדי עכברה בגליל (דעת המקום). צילום: פרופ' אלחנן ריינר

בית הדין. הוויזר אבו-פאצל אבן-מוברק (שתרגם את התנ"ך לפרסית עתיקה) מציג את חיבורו Akbarnama בפני אכבר, שליט אימפריית מוגול Mogul (אזור הודו-איראן) במאה ה-16

[קטע 1]

1. מדוע לדעתכם לא קצץ האדם בעל האילן את האילן בעצמו, על אף שזה נטה לרחוב והפריע לשכנים ולעוברים ושבים? (היעזרו במודל האחריות שהצגנו בתחילת הפרק).
2. הציגו את האירוע בתבנית של דילמה. אילו ערכים או אינטרסים מנוגדים עומדים זה מול זה בדילמה זו?
3. אילו מקרים של אי-התחשבות בשכנים או בעוברי אורח אתם מכירים מסביבתכם הקרובה? עמדו על הדמיון למקרה המסופר בתלמוד (חשבו על דוגמאות בבניין המגורים, בבית הספר, באוטובוס וכד').
4. מדוע לדעתכם שכנים ברחוב טענו רק כלפי אדם זה, והעלימו עין מן העץ של ר' ינאי?
5. מה הייתה לדעתכם הכוונה של השכנים ושל בעל העץ כשבחרו לקיים את המשפט דווקא בפני ר' ינאי?
6. כתבו דו-שיח של מהלך המשפט, שבו האדם והשכנים מציגים את טיעוניהם בפני ר' ינאי. מהי טענתו העיקרית של כל צד? (תוכלו גם לביים את מהלך המשפט)
7. מדוע לדעתכם לא פסק ר' ינאי בדיון הראשון שהתקיים לפניו? מה לדעתכם יתרחש בדיון הבא במשפט?

[קטע 2]

8. מה עשה ר' ינאי בלילה שאחרי פתיחת המשפט, ומדוע?
9. כיצד הכריע ר' ינאי בדיון השני במשפט, ומדוע? חוו דעתכם.

[קטע 3]

החלק השני של הסוגיה הוא דיון של חכמי התלמוד על הסיפור. הוא מורכב משני מהלכים קצרים של שאלה ותשובה כל אחד.

10. מהי השאלה הראשונה, וכיצד התלמוד משיב עליה? כיצד הדברים מאירים את הדילמה שבה דנתם בתחילת הסוגיה?
11. מהי השאלה השנייה, וכיצד התלמוד משיב עליה? מה אפשר ללמוד ממנה על ר' ינאי?
12. הסבירו את אמרתו של ריש לקיש: "קשוט (קשט) עץ מן האחר כן קשוט (קשט) אחרים." מה למד ממנה ר' ינאי? מה עשויה להיות משמעותה וחשיבותה של אמרה זו בחיים בכלל?
13. כיצד למד ריש לקיש את אמרתו כדרשה על הפסוק "התקוששו וקושו" (צפניה ב, 1)? (שימו לב כי הפסוק במקורו נאמר בהקשר המשפטי, כלפי השופט).
14. מהסיפור נראה שאין בתחום זה של נטיית האילן לרשות הרבים חוק ברור, אלא הדבר תלוי בנורמות ובהסכמות שבין השכנים. הוכיחו זאת מהסוגיה.
15. מתי לדעתכם מפגע של האדם יהיה בגדר עבירה של ממש, שאין בה מקום לשיקול דעת אישי?
16. סכמו, לאור סוגיה זו, מהי כוללת אחריותו של אדם למעשיו.

קליפת תפוח זהב / ש"י עגנון - הסיפור בקיצור

זהו סיפור קצר (בספר **סמוך ונראה**) מאת הסופר הישראלי יליד גליציה (היום באוקראינה), **שמואל יוסף עגנון** (1887-1970), מגדולי הסופרים העבריים בעת החדשה וחתן פרס נובל. הסיפור עוסק בדרך הומוריסטית בשמירת הסדר והניקיון במרחב הציבורי, וניתן לראות בו מעין סאטירה על הנורמות בישראל.

ילדה עם תפוזים מלוא הסל. הצייר הצרפתי Émile Munier, 1887

הסיפור נפתח בכך ש"קליפת תפוח זהב נזרקה לרשות הרבים". יש שהתלכלכו ממנה ויש שהחליקו עליה ונפגעו, אך איש לא טרח לסלק אותה. אנשים רבים מתקהלים סביבה: הרגזנים מתרגזים, חלקם מאשימים את זורק הקליפה, אחרים - את העירייה הגובה מסים אך אינה ממלאת את חובתה לניקיון העיר. בין כה וכה, "הייתה הקליפה מונחת לה והייתה מתלכלכת והולכת עד שנתכרכמו פניה וניטל

הדרה", עד שעבר אדם אחר והציע לפרסם את תצלומה בעיתונים כדי שיראו כולם את גודל הבושה והמכשול. הצילום אף יישלח לגולה כאמצעי לגיוס כספים. ולמרות כל ההמולה שיצרה, נותרה הקליפה במקומה והמשיכה למשוך תשומת לב. עובר אורח אחר התעכב ואמר: "קליפה על הארץ, סימן של חירות מדינית", ולעומתו התריס אחר: "איזו חירות היא? שנקנית באשפה?"

כאן המספר (המכונה "בעל ספר המדינה") נכנס לתמונה: "נתיירא בעל ספר המדינה שמא יבואו לידי מריבה. ביקש לפנות את הקליפה שמטילה איבה וקנאה. שחה (התכופף) ונטל את הקליפה והניחה במקום שהניחה". ראתה אותו גברת שעמדה שם ושאלה: "ומה לגבי כל האשפה?" שמע אותה אחר ופתח בוויכוח מדיני סביב שאלת מיקום האשפה (הרי מדובר בירושלים), וכל ההמון מתגודד ומתווכח. בינתיים המשיך המספר לפנות את האשפה מן הרחוב, אלא שאז "התחילו הכול מסייעין אותו בעצות ... והתחילו מתווכחים מה ראוי לפנות תחילה ומה ראוי לפנות בסוף. ומתוך שהיו מתווכחים החלו מריבים". מריבה חדשה זו נקטעה בידי שוטר שראה את ההתקהלות שנוצרה, וגער במתווכחים עד שקמו והלכו איש לדרכו. אז אמר בעל ספר המדינה לעצמו: "עכשיו לא יבטיל אותך שום אדם ממלאכתך. מיד כפל את זריזותו והיה מפנה והולך עד שהתחיל הרחוב מתנקה קצת מחלאתו". אלא שאז בא השוטר והאשים אותו על כך שהוא זה שגרם במעשיו (כלומר בניקוי הרחוב) להתקהלות ולסערה, והשוטר אף "הוציא את פנקסו וכתב עליו שמו כדי לתבוע אותו לדיון, על שמקהיל קהילות ברחוב ועושה שערוריות" ואף על "פינוי אשפה בלא רישיון" ... תמונה הזויה זו נקטעת באופן הזוי לא-פחות: "ברם זכור השוטר לטוב שלא נטלני עמו, שאותה שעה שעת סעודת הצהרים הייתה זמן סעודה לכול, והיה בהול לסעוד". ומסיים בעל ספר המדינה את סיפורו בנימה סרקסטית: "עמד לו הזקן ותהה על עצמו ועל המדינה". "אוי לו לזה שביקש לסלק מקצת מן האשפה שבמדינה, ומה למדינה שעדיין לא נתנקתה מפסלתה" ...

- מה לדעתכם ביקש ש"י עגנון לבטא בסיפור? מדוע לדעתכם בחר לכתוב בדרך הומוריסטית?
- איזו ביקורת מובעת בסיפור? כלפי מי?
- נסו לקשר בין סיפורו של עגנון לסיפור התלמודי? כיצד הוא קשור במושג האחריות?

מהו אפוא היחס בין חירותו האישית של האדם ובין אחריותו לחברה ולעולם? מהי נקודת הפתיחה - האדם היחיד (האינדיווידואל) או החברה? במקורות הבאים נעסוק בנקודות מבט שונות לשאלות אלו, ונבחן את סיפור אדם הראשון לאורן.

ב. אָיִן רָאנֵד: "אני המשמעות" - אַגוֹאִיזְם כְּאִיִּדְאָל

לשון המשנה "בשבילי נברא העולם" עשויה להזכיר את השקפתה של הסופרת **אייין ראנד** שזכתה לפרסום עולמי בזכות ספריה "**מרד הנפילים**" ו"**כמעין המתגבר**", ובזכות הפילוסופיה שלה, שהדגישה את דאגת הפרט לעצמו. בספריה ובעשרות מאמריה ראנד קראה לאנשים לחיות למען עצמם, כאשר התכלית המוסרית של חייהם היא השגת אושרם האישי.

את שיטתה הפילוסופית כינתה ראנד "**אובייקטיביזם**" - קיימת מציאות אובייקטיבית שעל האדם לגלות בשכלו, ולאורה לנהל את חייו. במרכז של שיטה זו ניצבת הקביעה שכל אדם אחראי באופן אישי להשגת אושרו

"האדם חי למען עצמו." אָטְלָס מחזיק את העולם, פסלו של האומן Lee Oscar Lawrie, מרכז רוקפלר בניו-יורק

הפרטי במסגרת חברה דמוקרטית חופשית. "כל אדם הוא תכלית עצמו", ואסור שיהיה אמצעי למטרותיהם של אנשים אחרים או של צורכי החברה. עליו לחיות למען עצמו, בלי להקריב אחרים לצרכיו ובלי שאחרים יקריבו את צורכיהם האישיים עבורו. עליו להיות יוזם ויצרני במישור הכלכלי (קפיטליסטי), ולהגשים את עצמו ואת כישוריו (בעיקר האומנותיים) בצורה מיטבית.

לשיטתה של ראנד,

אנוכיות אינה מידה מגונה, אלא מידה טבעית של האדם ואף ראוויה

איור על פי צילום מאת (Manuelredondoduenas (ויקיפדיה 0 3.0 CC BY-SA)

אָיִן רָאנֵד (1905-1982)

סופרת ופילוסופית אמריקאית (ממוצא רוסי). למדה היסטוריה ופילוסופיה בסנט-פטרבורג. התנגדה נמרצות לשלטון הקומוניסטי ברית המועצות. ב-1926 ביקרה בארה"ב, נשארה בה ואף נישאה שם.

בראשית דרכה שם כתבה תסריטים וניסתה להשתלב בתעשיית הסרטים. ב-1935 כתבה את ספריה "כמעין המתגבר" שעובד לקולנוע ונחל הצלחה מסחרית גדולה, שאפשרה לה להתמסר לכתיבה. במשך 12 שנים כתבה את ספריה הגדול "מרד הנפילים" שהפך מיד גם הוא לרב-מכר.

בעקבות שיטתה הפילוסופית שהדגישה הגשמה עצמית ייסדה תנועה רעיונית חדשה, שאותה הובילה ביחד עם נתנאל ברנדן (שעמו גם ניהלה קשר רומנטי), אך אחרי ניתוק קשריהם הלכה התנועה ודעכה.

אמנם בתחילת דרכה עוררה ראנד לעג וצחוק, מבקריה ראו בחוג תומכיה מעין "כת", וספריה זכו לביקורות חריפות. אולם למרות הכול, בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים היו לראנד קוראים ומעריצים רבים בעולם. גם בישראל זוכה ראנד לתהודה רבה עד היום.

בשנות ה-70 לחייה חלתה ראנד בסרטן הריאות, שממנו נפטרה.

מרד הנפילים

ספרה השני במחלוקת של ראנד "מרד הנפילים" נחשב לשיא יצירתה הספרותית, ועליו עבדה ראנד כ-12 שנה. הספר תורגם לשפות רבות, עובד פעמים אחדות לקולנוע, ונחשב לאחד המשפיעים ביותר במאה העשרים.

באנגלית נקרא הספר: **Atlas Shrugged**, שפירושו "אטלס המושך בכתפיו". שם זה שאוב מן המיתולוגיה היוונית, שם מתואר אטלס הנלחם לצד הטיטאנים נגד אלי האולימפוס. זאוס, אבי האלים, הטיל עליו, בתור עונש, לשאת את כיפת השמים והארץ על כתפיו. פירוש השם אטלס (Atlas) ביוונית הוא: "זה שהעז" (או: זה שסבל). אטלס נושא בהתמדה ובסבלנות את עונשו-משימתו, שהיא גם אחריותו: אם ימאס בה וימשיך בכתפיו, העולם ייפול ...

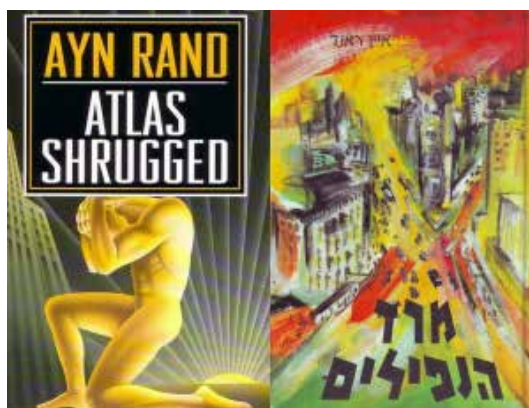
ראנד משתמשת באטלס כמשל לאמיצים המעטים, "הנפילים" (בתרגום לעברית), אשר בזכות כישורם, ויוזמתם - ולמעשה, במרידתם בנורמות החברתיות - מתקיימת החברה האנושית.

לפי השקפת העולם של ראנד, עוצמתה של החברה ושגשוגה תלויים ביחידים מוכשרים - אנשי עסקים, יזמים ואנשי רוח. חברה שתדרוף או תחליש אותם בשם ערכים מדומים של "שוויון" ו"צדק" - תיחלש, ובסופו של דבר, תשקע ואף תתמוטט לחלוטין. בספר מתואר מה יקרה לעולם אם יחידים אלה יחליטו לעזוב את החברה. האינדיבידואליזם שבו דוגלת ראנד אינו רק השקפה פילוסופית-אישית, אלא יש לו השלכה כלכלית מובהקת המצווגנת בשיטה הקפיטליסטית ובמדיניות היוזמה החופשית. (ראו ההסברים למושגים אלו בהמשך הפרק).

מבחינה מוסרית. ראנד דחתה את הרעיון שלפיו יש להציב את טובת הכלל לפני טובת הפרט, וטענה כי זהו רעיון בלתי מוסרי ובלתי מעשי. ערכים של "הקרבה עצמית" למען "טובת הכלל" או עבור "הדורות הבאים" (שלא לומר עבור "העולם הבא", בתפיסה דתית) הם פסולים בעיניה.

ספריה של ראנד השפיעו על מיליוני אנשים ברחבי העולם, אך גם הקימו לה מתנגדים ומבקרים רבים. המבקרים גינו את האנוכיות שלה הטיפה ראנד, וראו בה פעילות בלתי מוסרית, אך היא מצידה טענה כי דווקא בשיטתה גלומה עמדה מוסרית יותר. לשיטתה, האדם האידיאלי הוא מי שחותר להגשמת האינטרסים האישיים שלו, ואושרו האישי הוא עבורו המטרה המוסרית הנעלה ביותר.

ברוח זו ספרה הגדול של ראנד, "מרד הנפילים", קורא להעמיד במרכז את הפרט הבודד, בתור אדם חופשי ורציונאלי, המשתף פעולה מרצונו עם אחרים בסחר הדדי ולשם רווח הדדי.

כריכות הספר "מרד הנפילים", באנגלית ובעברית

הספר נפתח בשאלה המפורסמת "מיהו ג'ון גאלט?". התשובה עליה מתפרשת על פני כל עמודי הספר רחב-היריעה (1200 עמודים במקור באנגלית!) ומתגלה למעשה רק בעמודיו האחרונים של הספר: גאלט הוא תעשיין אמיד, שמתקומם נגד מה שהוא

רואה כעושק העשירים לטובת השכבות החלשות. לאחר שהוכרע תחת נטל המיסים הכבדים ויחסי הציבור הגרועים של השכבה היצרנית והיצירתית ביותר בחברה, הוא מחליט לעזוב הכול ולעבור לעמק מסתורי.

"אנו שובתים נגד התורה הדוגלת בגמול ללא עמל ובחובות ללא גמול", מסביר גאלט את החלטתו. "אנו שובתים נגד הטענה כי חיפוש האושר הוא רע. אנו שובתים נגד התפיסה כי החיים הם חטא". השביתה שעליה מכריז גאלט כדי להציל את הכלכלה, מובילה למהומות ולקשיים באספקת המזון. אבל התוצאה הבלתי נמנעת היא סדר חברתי חדש, שבו לתעשיינים וליזמים יינתן חופש לפעול בלא הפרעה מצד הממשלה. **קפיטליזם** טהור, חסר גבולות.

"אני נשבע בחיי ובאהבתי אותם, כי לעולם לא אחיה למען אדם אחר, ולא אבקש מאדם אחר שיחיה למעני", מכריז גאלט בנאום רדיו ארוך

1 את השם "מרד הנפילים" נתן שמואל פרידמן, המוציא לאור של הספר בעברית, בהשראת סיפור הנפילים בספר בראשית פרק ו, שם הם מתוארים כדמויות מיתולוגיות, חצי-מלאכים חצי בני-אדם, שניחנו ביכולות חריגות.

לקראת סופו של הספר. "נאום גאלט", הנפרש על 57 עמודים בשיאה של העלילה, מהווה מעין מסה פילוסופית העומדת גם בפני עצמה, שירת הלל לקפיטליזם, והוא מבטא למעשה את עיקרי השקפת עולמה של ראנד. על כתיבתו שקדה ראנד שנתיים, והיא אף נאלצה לוותר על חלק ניכר משכר הסופרים שלה בחוזה שלה עם הוצאת הספרים, כדי שהנאום יתפרסם בספר במלואו.

בספר יוצאת ראנד נגד הקומוניזם ובעד היצרניות והקפיטליזם. חשוב להבין את ההקשר ההיסטורי של שנות הששים והשבעים והמאבק בין המערב לגוש הקומוניסטי. ראנד גם יוצאת נגד הבינוניות והבירוקרטיה והאדרתן ונגד המתעשרים על חשבון כשרונם של אחרים. היא טוענת שאם כל אחד יעשה את מה שהוא עושה הכי טוב - גם הוא ירוויח מכך, וגם החברה תרוויח מכך. כשכל אחד מתמחה בכישרונותיו ומרוויח מהם, נבנית חברה מוצלחת. כל אחד דואג לעצמו, ותוך כדי כך נבנית ממילא חברה מוצלחת.

לפניכם קטע קצר מן הנאום.

"שמי... יערי... אדמתי... קיוויתי לדעת את משמעותם של דברים. אני המשמעות." (צילום: joshuaearle@)

באתי לכאן כדי לומר שהנני אדם אשר אינו קיים למען הזולת! ... [האדם] חי למען עצמו. ורק משום שחי למען עצמו, היה מסוגל להשיג את כל הדברים המפארים את המין האנושי ... הנני. אני חושב. אני רוצה. ידי... נפשי... שמי... יערי... אדמתי... מה צריך אני לומר מלבד זאת? אלה הן המילים. זוהי התשובה. עומד אני כאן, על פסגת ההר. אני נושא את ראשי ופושט את זרועותיי. זהו נופי ונפשי, זהו סוף החיפוש. קיוויתי לדעת את משמעותם של דברים. אני המשמעות.

איני יודע אם אדמה זו, שעליה אני עומד, היא לב העולם או רק כתם אבק אבוד בנצח. איני יודע ואין זה אכפת לי, כי אני יודע מהו האושר האפשרי עבורי על פני האדמה. אושרי אינו נזקק למטרה נעלה יותר כדי להוכיח זאת. אושרי אינו אמצעי למטרה כלשהי. הוא המטרה. הוא השאיפה היחידה. גם אני איני אמצעי למטרה שבה רוצים אחרים. איני כלי לתועלתם. איני משרת את צורכיהם. איני תחבושת לפצעיהם. איני קורבן על מזבחם. אני אדם.

איני חייב לאחיי; איני גובה חובות מהם, אינני מבקש מאיש לחיות למעני ואיני חי למען אחרים. איני חומד נפש איש, ואת נפשי אינם יכולים לחמוד. איני אויב אף לא ידיד לאחיי, אלא לכל אחד כפי שמגיע לו ממני. כדי לזכות באהבתי, אחיי צריכים לעשות יותר מאשר להיוולד. איני מעניק את אהבתי ללא סיבה, ולא לכל עובר אורח הרוצה בה. מכבד אני אנשים על ידי אהבתי, אך כבוד צריך לרכוש... אני אבחר בידידים מבין בני-האדם ... אני אבחר רק במי שימצא חן בעיניי ואותם אוהב ואכבד. אך לא אצווה ולא אציית להם.

אנו נשלב את ידינו כשנרצה, או נלך בדד כשנשתוקק לכך. מפני שבהיכלי נפשו בודד הוא האדם.

הציטוטים מלוקטים על פי: איין ראנד, **מרד הנפילים**, תרגום יצחק אברהמי, הוצאת ש' פרידמן, כנרת זמורה-ביתן דביר, 1960

בין היתר מתייחס גאלט בנאומו גם לסימן הדולר האמריקאי \$ - סמלם של התעשיינים הנמלטים ב"מרד הנפילים".

אתם חוששים מפניו של האדם שיש לו דולר אחד **פחות** מלכם, כאשר הדולר הזה שלו בזכות, כיוון שהוא גורם לכם להרגיש נחותים מבחינה מוסרית. אתם שונאים את האדם שיש לו דולר אחד **יותר** מלכם, כאשר הדולר הזה הוא שלו בזכות, כיוון שאף הוא גורם לכם להרגיש נחותים מבחינה מוסרית.

סמל הדולר הפך להיות סמלה של ראנד עצמה. היא נהגה לענוד סיכה עם סמל \$ כביטוי לעקרונות האינדיווידואליזם והקפיטליזם, והוא אף ליווה אותה בדרכה האחרונה, כאשר במסע ההלוויה שלה שולבו קישוטים בצורת \$.

1. הציעו כותרת לקטע מהספר "מרד הנפילים".
2. באיזה דימוי ויזואלי (ציור) משתמשת ראנד כדי לבטא את מעמדו של אדם בעולם? מדוע לדעתכם? (הנחיה: נסו לצייר את הרעיון שהקטע מבטא).
3. אילו תחושות ותגובות עורר בכם קטע זה? (הזדהות/ כעס/ בלבול/ אכזבה/ סיפוק/ עוצמה/ בדידות וכו'). פרטו. תוכלו להעתיק מהקטע משפטים או ביטויים המעוררים בכם הזדהות או התנגדות.
4. לפי גאלט (ראנד), מהי הבעיה שיש לאדם עם מי שיש לו יותר כסף או פחות כסף מאשר לו עצמו, חוו דעתכם.
5. מדוע לדעתכם בחרה ראנד דווקא בדולר כסמל לשיטתה?
6. על פי הקטעים מ"מרד הנפילים", מהם הנימוקים הפילוסופיים התומכים בהשקפה האגואיסטית-אינדיווידואליסטית המוצגת בו.
7. האם אגואיזם הוא דפוס התנהגות **מוסרי**? האם קיים לדעתכם מעשה אנושי שחף לחלוטין מאינטרסים אישיים? נמקו. השיבו לפי איין ראנד, וחוו דעתכם האישית.
8. מהו מקומו של היחיד לפי ראנד, ומה היחס בינו ובין יתר בני האדם? (האם יש ביניהם מחויבות הדדית?)
9. כיצד בא לידי ביטוי בקטע זה **הקפיטליזם** שבו דוגלת ראנד? איזו תועלת עשויה לצמוח לפרט ולחברה מן הגישה המתוארת בקטע, ולאילו נזקים או סכנות היא עלולה לגרום?
10. עמדו על הדמיון ועל השוני שבין עמדת איין ראנד ובין דברי המשנה במסכת סנהדרין "בשבילי נברא העולם". האם לדעתכם המשנה תתמוך בעמדת ראנד? נמקו היטב את תשובתכם.
11. הציעו דימוי או ציור המבטא לדעתכם עמדה **מנוגדת** לזו של ראנד בנוגע למצבו של האדם בעולם.

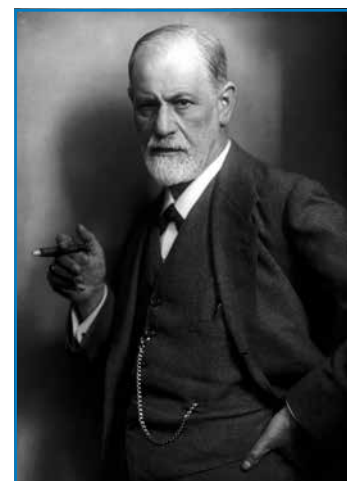
נַרְקִיסִיזְם

(אנגלית: Narcissism)

מושג פילוסופי ופסיכולוגי שמשמעותו: עיסוק יתר של האדם בעצמו. מעין התאהבות של אדם בעצמו בצורה מוגזמת. המושג נגזר מדמותו של נרקיס במיתולוגיה היוונית.

במושג הפסיכולוגי המודרני, נרקיסזם מתאר **מבנה אישיות** מסוים, ואף תופס מקום חשוב בתורה הפסיכואנליטית של פרויד. נרקיסזם מתבטא בהתנהגות בעייתית מבחינה חברתית או תרבותית, וכרוך בדרך כלל בשחצנות או באנוכיות חריגה, הפוגעות בתפקודו של אדם ובמערכות היחסים שלו עם עצמו ועם אחרים. במקרים קיצוניים מדובר **בהפרעת אישיות** המחייבת טיפול נפשי, כאשר אדם עסוק אך ורק בעצמו וחסר אמפתיה כלפי אחרים.

נרקיסזם מנוגד לאהבה עצמית נורמלית ובריאה, שבה אדם חש אהוב ובעל ערך, ומתוך כך הוא רואה גם באחרים את הצד האנושי, הראוי להערכה, להקשבה ולאמפתיה.

זיגמונד פרויד (1856-1939)

פסיכולוג ונירוולוג אוסטרי-יהודי, מייסד הפסיכואנליזה;

מאנשי הרוח והמדע הבולטים והמשפיעים ביותר במאה ה-20.

ג. מיתוס נרקיס ונרקיסזם

הדיון בשאלות המתח בין אנוכיות (אגואיזם), אינדיווידואליזם ואחריות חברתית, אינו מוסרי בלבד, אלא יש לו גם משמעויות פסיכולוגיות אישיותיות. בהקשר זה נזכיר מושג רלוונטי נוסף, **נַרְקִיסִיזְם**.

נרקיס והשתקפותו במים, ציור של האומן האיטלקי מיכלאנג'לו מריזי דה קאראווג'יו, מאה 16

מקורו של המושג **במיתולוגיה היוונית**, בסיפור המוכר לנו **כמיתוס נרקיס**. נרקיסוס היה נסיך יפה תואר שהתאהב בבואתו הנשקפת ממימי הביצה. הוא נצמד אליה מבלי שיכול היה להינתק ממנה, והביט בה עד שמת מרעב ומצמא. בסופו של דבר נרקיס מת כתוצאה מההשתקפות המופרזת לעצמו, ה ש ת ו ק ו ת

שהבבואה (או הדימוי) מעולם לא יכלה לספק, שכן היא זקוקה לשם כך לאחרים משמעותיים.

לפי המיתוס, האלים הפכו אותו לפרח הנרקיס. עלי הכותרת הלבנים של הנרקיס נראים כמעין כתר, ולכן הוא מכונה נסיך או "מלך הביצה". יש טוענים שזהו הפרח שִׁוּשְׁנֵת הַעֲמָקִים, הנזכר בתנ"ך בשיר השירים (ב, 1). מעניין שהשם נרקיסוס ביוונית - (ναρκισσος narkissos) נגזר ממילה שפירושה - חוסר תחושה, קהות חושים (תכונה שיוחסה לנסיך נרקיסוס). (ובעבר גם האמינו שלפרח הנרקיס השפעה מרדימה. אגב, מכאן גם המושג חומר נרקוטי - משכך כאבים).

זיגמונד פרויד, מייסד הפסיכואנליזה, אימץ את שמו של נרקיס כדי לתאר תופעה כללית יותר בקרב בני אדם: **נרקיסזם**. לפי פרויד, מדובר בתופעה הנעה על רצף שבקצהו האחד אהבה-עצמית נורמלית ובריאה, ואילו קצהו האחר הוא פתולוגי (כרוך בחולי). לכולנו יש "צרכים נרקיסיסטיים", אך אצל אנשים נרקיסיסטיים, מדובר בעיסוק יתר בעצמי, שעלול להתפתח להפרעת אישיות.

**אהבה עצמית בריאה
או נקיסיזם בעייתי?**
"נרקיס", הצייר ההונגרי
Gyula Benczúr, 1881

ואכן, במצבים חמורים נרקסיזם עלול להפוך לבעיה אישית וחברתית קשה. אנשים נרקסיסטיים סובלים מבעיות בדימוי העצמי שלהם ונוטים לחוש לא אהובים. לעתים קרובות מאחורי היהירות הנרקסיסטית מסתתרים ביישנות, תחושת נחיתות וחוסר ביטחון עצמי.

לדעת פסיכולוגים כמו **אריך פרום** (שהכרנו בפרק הקודם), החיים המודרניים מחזקים דפוסים וחששות נרקסיסטיים. בחברת ההמונים של זמננו, ובעיקר על רקע סגנון חיים הישגי ותחרותי ושינויים מהירים - החיים הפכו מוחצנים מאוד, וקשה יותר ליצור ולקיים קשרים חברתיים עמוקים ומתמשכים. הרושם המיידית והחיצוני שאדם יוצר עשוי לא-פעם להיות מושך יותר מאשר היושר הפנימי או הכנות שלו, שהן תכונות המוערכות יותר בקהילות קטנות וביחסים קרובים לאורך זמן. מכאן ששייכות ומעורבות חברתית משמעותית הופכות להיות חלק מבנייה ושיקום של זהות עצמית בריאה.

הפילוסוף הצרפתי מתקופת הנאורות, **ז'אן-ד'ק רוסו** (1712-1778), כותב כך על ההבחנה בין אהבה-עצמית ראויה ובין אנוכיות פסולה:

אהבת-עצמו תמיד טובה היא ותמיד בהתאם לסדר הטבע ... שמירת קיומנו תובעת שנאהב את עצמנו ... אהבת-עצמנו העסוקה רק בעצמנו - די לה בסיפוק צרכינו. אבל האנוכיות - שבה אנו משווים את עצמנו עם אחרים - לעולם לא תבוא על סיפוקה, כי הרגשה זו המעדיפה אותנו על פני אחרים, תובעת מהם שאף הם יעדיפו אותנו על עצמם - ודבר זה אינו אפשרי. לפיכך נובעות התאוות העדינות והטובות מאהבת-עצמך, ואילו התאוות הרעות והגסות נובעות מאנוכיות.

(מעובד על פי: אמיל, או 'על החינוך')

העולם ואני. צילום סלפי בחלל. בצילום נראית קסדת האסטרונאוט ועליה ההשתקפות של כדור הארץ ושל תחנת החלל הרוסית Poisk, ינואר 2010

1. הביאו דוגמאות מהחיים לביטויים נרקסיסטיים או אנוכיים שליליים לעומת "אהבה עצמית" חיובית. מה מבחין ביניהם לפי דברי רוסו? חוו דעתכם.

2. אילו תופעות בזמננו מעודדות לדעתכם נרקסיזם?

3. התייחסו לתופעות כמו סלפי, פרסום תמונות באינסטגרם או אנשים הכותבים על עצמם בפייסבוק, מבקשים לייקים וכד'. האם הן מבטאות לדעתכם דפוס נרקסיסטי או רצוי? נמקו.

4. כיצד לדעתכם אדם יכול להימנע מדפוס חיים נרקסיסטי? האם זה באחריותו או באחריות סביבתו (משפחה, חברה)? הסבירו.

ד. דוד הרטמן: "אין שום 'אני' שעומד בפני עצמו"

כעמדה נגדית לזו שעשויה לעלות מתוך דברי איין ראנד נביא בפניכם את דבריו של פרופ' הרב דוד הרטמן, הוגה דעות ואיש חינוך. בדבריו הרטמן מתייחס לליל הסדר היהודי, ובעזרתו הוא מדגים את שייכותו העמוקה של היחיד לחברה ואת אחריותו כלפיה ובתוכה.

דוד הרטמן (1931-2013)

רב, פילוסוף ואיש חינוך מן הזרם הליברלי המתון של היהדות האורתודוקסית. נולד וגדל בניו-יורק למשפחה חרדית ממוצא ירושלמי. היה מתלמידיו של הרב סלובייצ'יק והוסמך על ידו לרבנות. כיהן כרב בקהילות יהודיות בצפון אמריקה והיה ציוני נלהב. אחרי מלחמת ששת-הימים עלה לישראל. הוא שימש שנים רבות פרופסור למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, והקים בירושלים את "מכון שלום הרטמן" למחקר ולחינוך.

הרטמן האמין כי רק במדינת ישראל אפשר לממש את האתגר של הקמת חברה יהודית מודרנית המגשימה ערכים מוסריים וחברתיים במסגרת ריבונות ממלכתית. בחיבוריו הרבה לעסוק בשאלות של המפגש בין יהדות ומודרניות: אמונה והלכה, דת ומוסר, דת ומדינה, פלורליזם דתי ועוד. בין חיבוריו המרכזיים: **אשוויץ או סיני?** (1988); **מסיני לציון - חידושה של ברית** (1992); **אהבה ואימה במפגש עם אלוהים** (2006).

[...] לפי תפיסתי האישית, הסמלים של פסח ממקמים סביב התפקיד של המשפחה שמביאה לידי תחושה של ההיסטוריה. בפסח לא נחגוג רק עקרונות מוסר חברתיים, או חופש אנושי אוניברסאלי ... פסח למעשה מבליט את הקשר בין כבודו של האדם הבודד ובין החשיבות של לאומיות ומשפחה, שהינה מרכזית בסיפור של פסח ...

המשפחה מחזקת את הרעיון שהחיים הם מתנה, ומגשימה את העובדה שאני קיים כי אחרים קיימים. לחיות בתוך משפחה פירושו של דבר ללמוד לקבל מתנות ממי שקדם לי. אני קיים כיוון שמהו התרחש לפניי. מודעות משפחתית מאמנת את היכולת להיות נברא. לקבל, ולא לחיות עם האשליה, שאני יכול לספק את צרכי לבד. התלות היא מאפיין קבוע של הקיום. קבלת האדם את הסופיות ואת האנושיות כרוכה בהבנה שאדם קיים כיוון שמהו אחר מחוץ לאדם היה והינו ...

אין זה נכון לומר שקודם כל אני הנני "אני"; שקודם כל עליי להרכיב את ה"אני", ורק לאחר [מכן] ... אני הולך לאחרים. זהו מיתוס בלבד. אין שום "אני" שעומד בפני עצמו. אדם יכול להרכיב את עצמו רק אם הוא ממקם את עצמו בהקשר של יחסים... "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב 18) ... האדם אינו שלם לבד, המודעות שייכת ליחסים. המשפחה משמשת מתווך עבור העולם, אבל היחיד איננו נבלע על ידי משפחה ועברו. בחירה חופשית איננה יכולה להתחיל לפני שאדם מקבל משהו מהוריו.

אין לי קושי לקבל את הוריי, כיוון שאין לי קושי להכיר בכך שאני קיים כתוצאה מכך ששני אנשים החליטו יום אחד להתחתן זה עם זה. וכשאנשים שואלים, "איך בחרת בזהותך היהודית? האם התנסית קודם בלהיות בודהיסט או הינדו או...?" אני משיב "אין לי בעיה לקבל מתנות. היהדות שלי הינה מתנה; ההורים שלי נתנו לי אותה." נושא חשוב הוא, "אילו מתנות אתה מקבל והופך לחלק מאמונותיך?" ניתן גם לזרוק מתנות ...

"והגדת לבנך."

ילדים קוראים בהגדה בסדר פסח ראשון בארץ במחנה עולים בשנות ה-40 (לע"מ, Pikiwiki Israel)

שיח בין-דורי בליל הסדר. טקס "בבהילו" בבית משפחת בן-הרוש, מקנס, מרוקו 1963 בקירוב. בעל הבית מעביר מעל ראשי המסובים את קערת הפסח ואומר שלש פעמים "בבהילו [בבהילות, בחיפזון] יצאנו ממצרים". מוזיאון העם היהודי בבית התפוצות, המרכז לתיעוד חזותי ע"ש אוסטר, באדיבות יוסף טולדנו, ישראל. The Museum of the Jewish People at Beit Hatfutsot, The Oster Visual Documentation Center, Courtesy of Joseph Toledano, Israel

מה שקריטי הוא שהתחושה של היסטוריה תתחיל בהקשר המשפחתי הזה. האבא והאמא הם מספרי סיפורים. ההורה מביא אותי לקשר עם השורשים ההיסטוריים שלי, עם סבי, ועם עולם שאיננו אני. האם זה שייך אליי? על הילד להחליט, האם ההורה חייב להיות עד להיסטוריה ולזיכרון הנחוצים בכדי להבין שיש ממד לקיום מעבר ל"אני". יהודים הלומדים לכבד את הוריהם נמלטים מהנרקסיזם ורוכשים זיכרון. העבר אינו חייב לקבוע את העתיד מראש, אולם יש לאפשר לילדים לדעת שההווה פתוח לדרמה רחבת יריעה שקדמה להם...

ההורים אינם צריכים לקבוע את עתיד ילדיהם, אבל הם חייבים לפתוח בפניהם את העבר. ההגדה של ליל הפסח הופכת את ההורים למספרי סיפורים. זוהי משימה רצינית ביותר לספר סיפורים.

(על פי דוד הרטמן, **האומנות של "לספר סיפורים"**, בתוך: **ליל הסדר: חג החירות וחג החינוך**, בעריכת נעם ציון, הוצ' מכון הרטמן, עמ' 147-146)

שאלות ?

1. איזו ביקורת עולה בדברי הרטמן כלפי עמדה המעמידה במרכזה את היחיד?
2. כיצד נתמכת ביקורתו בסיפור בריאת האדם ובסיפור חייו של האדם?

"משימה רצינית ביותר לספר סיפורים." סדר פסח המוני בקיבוץ נען, 1971 (לשכת העיתונות הממשלתית)

3. במה מהווה ליל הסדר דוגמא, לפי הרטמן, לשילוב שבין ערכו של היחיד (החירות, העתיד) וערכה של החברה (המסורת, העבר) בהקשר היהודי?
4. מהו לדבריו היחס הנכון בין ה"אני" ובין ה"אחרים". מה קודם למה, ומדוע?
5. עם איזו מן העמדות אתם מזדהים יותר? האם ניתן לשלב ביניהן? נמקו.

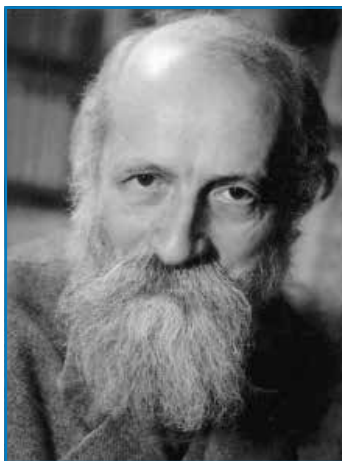
לפי הרטמן, בליל הסדר מועברת מדי שנה מסורת משפחתית ולאומית ("סיפור יציאת מצרים"), המחברת את היחיד, ובעיקר את בני הדור הצעיר, לקהילה ולהיסטוריה (כלומר, למשהו גדול מהם וקודם להם - במרחב ובזמן). מכאן תפקידם המרכזי של ההורים ("כ"מספרי סיפורים") בתיווך הזה, שכן כל אדם בא לעולם לא כיחיד העומד בפני עצמו, אלא בתוך הקשר של משפחה וקהילה, הקודמים לו לא רק בזמן אלא גם בחשיבות.

מבחינה זו, הרטמן מצביע דווקא על היחס (שיש בו גם מידה של מתח) בין ערך החירות האישית (כידוע פסח הוא חג החירות במובן הלאומי אבל גם במישור האישי) ובין ערכים של שייכות משפחתית ואחריות חברתית העולים מתוך סיפור יציאת מצרים. לפי הרטמן, אין סתירה בין השניים: תפקיד ההורים הוא לפתוח בפני ילדיהם את העבר המעוגן בשייכות החברתית, מבלי לסגור בפניהם את העתיד, שיש בו ביטוי לחופש הבחירה האישי.

נראה אפוא כי אחריות אישית היא ביטוי לעצמיותו של האדם היחיד הנאמן לדרכו המיוחדת, מבלי שיתבטל בפני החברה והשפעותיה, אך גם מבלי שיוותר על המחויבות והאחריות כלפיה וכלפי כל אחד מחבריה.

סביב שולחן הסדר מסבים יחד דמויות ארכיטיפיות יהודיות-ישראליות. (ביניהן מימין - דיוקן עצמי של הצייר). ראובן רובין, "סדר ראשון בירושלים", 1950-1949, שמן על בד, אוסף מוזיאון בית ראובן, תל-אביב

מרטין מרדכי בּוֹבֵר,

1878-1965

הוגה דעות, סופר וחוקר בתחומי המקרא, החסידות, המיתוס, הסוציאליזם והציונות. נולד בוינה למשפחה בעלת רקע חסידי. זכה בצעירותו להשכלה יהודית ואירופאית נרחבת, והפסיק להיות שומר מצוות. היה פעיל בענייני קהילה ובעשייה חינוכית וציונית - ואימץ עם הזמן את תפיסת הציונות הרחנית. בשנת 1938 עלה עם משפחתו לארץ-ישראל והצטרף לסגל האוניברסיטה העברית. היה חבר בתנועת "ברית שלום", ותמך בהקמת מדינה דו-לאומית ליהודים וערבים. כינס וסיפר מחדש את מיטב הסיפור החסידי, בעיקר בספרו "אור הגנוז" (1946), ועסק גם בתרגום התנ"ך לגרמנית. זכה לפרסום רב בארץ ובעולם, וקיבל את פרס ישראל (1958).

בובר נודע כפילוסוף מקורי בעיקר בזכות **משנתו הדיאלוגית**, שאותה עיגן במקורות היהדות ובעיקר בחסידות. לשיטתו, אדם מצוי תמיד בדו-שיח עם הסובב אותו: בני אדם אחרים, בעלי-חיים ואפילו הדומם. ה"אני" נוצר רק מתוך האפשרות לפנות לזולתו במישרין כ"אתה" (בניגוד לפנייה בעקיפין כלפי "הוא"). מתוך תפיסתו הדיאלוגית התנגד בובר לחיים דתיים המבוססים על הלכה וטקסים קבועים, וביקש לעורר בקרב צעירים בדרך עניין מחדש וקיומי ביהדות. בין חיבוריו המרכזיים: "אני ואתה" (1923), "בפרדס החסידות".

ה. מרטין בּוֹבֵר: אני ואתה

הוגה מודרני אחר שהדגיש את קדימות היחיד ליחיד הוא **מרטין בּוֹבֵר**. כמו הוגים אחרים, גם בּוֹבֵר הרבה לדון באתגרים שהעולם המודרני מציב בפני האדם בכלל ובפני היהדות בפרט.

לפי בּוֹבֵר, לא ה"אני" ולא ה"אתה" קיימים בנפרד זה מזה, אלא קיימת **זיקת גומלין ביניהם**. בניגוד ל"אני" הפילוסופי המקובל (למשל אצל קאנט), שהוא משותף לכל בני האדם באשר הם תבוניים, הרי לפי בובר ה"אני" הוא האני הממשי, של אדם מסוים. מכאן שגם המעשה המוסרי אינו כללי, אלא הוא תמיד בדיקה ובפנייה **דיאלוגית** (דו-שיחית).

האדם המודרני עבר משבר עמוק לנוכח מלחמות העולם, שבהן זיהה בובר את אחת התוצאות הנוראות של הקושי לקיים דיאלוג. מכאן שהעיסוק בדיאלוג הופך לשאלה של עצם קיום החיים ומשמעותם.

בובר הבחין בין שני סוגי יחס של אדם עם זולתו (למעשה - כל דבר אחר בעולם: אדם, בעל-חיים, ואפילו צמח או דומם):

א. קשר מסוג אחד הוא שכלתני, ניתן להגדרה ולמדידה, ומבוסס בעיקר על שיקולי תועלת וצרכים אישיים (לאו דווקא מתוך נצלנות או רשעות). ההתייחסות לזולת אינה ישירה אלא כביכול בגוף-שלישי, בתור "הוא". קשר זה כינה בובר: "אני-הלז".

ב. הקשר מהסוג השני מבוסס על "זיקה" (קשר ישיר, בלתי-אמצעי ועמוק יותר) עם הזולת, שבו הזולת נוכח בפניי במלוא עצמיותו וקיומו הממשי, המיוחד והחד-פעמי. בובר כינה קשר זה: "אני-אתה" (ובכלל זה כמובן "אני-את").

בובר הצביע על כך שבתרבות המודרנית יש עלייה מדאיגה בשיעורם של יחסי "אני-הלז", בעוד שיחסי "אני-אתה" הופכים נדירים יותר ויותר. מציאות זו יוצרת באדם תחושה קשה של ניכור ואבדן חירות. לעומתה, בובר ביקש להעמיק ולהרחיב את מימד הדיאלוג, הדו-שיח שבין אני-את[ה], בחיי האדם המודרני, דו-שיח פנימי שהוא מעבר לשיקול שכלי או לאמפתיה רגשית, ובמובן מסוים הוא אפילו מעבר למילים המפורשות הנאמרות בדו-שיח. דו-שיח כזה עשוי להתרחש ברגעים של אמת וכנות עמוקה בין שניים. הוא מתאר חוויה זו במלים פיוטיות:

פירושי מילים

1. שעת רצון - שעת חסד ולב פתוח
2. לְפָנַי וְלְפָנֶיךָ - המקום הפנימי והעמוק ביותר (ביטוי שמקורו ב"קודש הקודשים" בבית המקדש).

כשנפגש בי אדם [כשאני] בשעת רצון ופתחון לב של חיי האישיים... [הוא] מגיד לי משהו, מְלַחֵשׁ לי משהו, משמיץ לי משהו הנכנס לְפָנַי וְלְפָנֶיךָ של חיי שלי.

בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה, תרגם צבי ויסלבסקי, מוסד ביאליק, ירושלים, 1964, עמ' 116

ביסודו של דבר, האדם לפי בובר הוא "יצור דיאלוגי" במהותו. לאדם הבודד אין קיום, אלא רק במידה שהוא מצוי בזיקה עם זולתו. גם ה"אני" שלו אינו קיים כשלעצמו, אלא תלוי בהדדיות עם ה"אתה". הוא זקוק לזולת אנושי כדי שיאשר אותו. הגותו של בובר מיוסדת על ההנחה ש"האדם נעשה 'אני' - ב'אתה'", הנוכח ועומד מולו. בכך נחלץ האדם מן ה"אני" הפרטי שלו, וכל קיומו עומד על יחסיו עם הזולת, עם "אתה". ו"אתה" כאמור - לאו דווקא אדם. במשל מפורסם בובר מדגים את שני סוגי היחס מתוך התבונות באילן:

כשאני מסתכל על אילן, אני יכול לראות, אני יכול לחוש, אני יכול לשייך אותו ואני יכול גם להתעלם ממנו. אבל, גם יכול להיות שבעצם הסתכלותי באילן תחול זיקה ביני לבינו ... (בסוד שיח, שם, עמ' 7-6)

במשל אחר הוא מתייחס להתבוננות בחתול, ומדגיש את חשיבותו של המבט ההדדי: "מציץ אני לפעמים בעיני חתול-בית ... אין ספק בכך, שחתול זה התחיל שואל במבטו שנדלק ובהשפעתו של מבטי שלי את השאלות: האפשר הדבר, שאתה מתכוון אלי? ... כלום דעתך נתונה עליי? כלום קיים אני בשבילך?..." עם זאת, את מלוא היכולת הדיאלוגית מייחס בובר לאדם בלבד. בזה שונה האדם מיתר בעלי החיים שקיומם עומד על היותם "זה עם זה" ופעולתם "זה על זה", בעוד "סגולת האדם" היא יכולתו "להשיג בלבו את האחר בחינת מי שקיים נְכָחו", כפי שהוא עצמו קיים לנוכח האחר. בנוכחות הדדית זו ראה בובר את עיקר המשמעות של "היות אדם". (על פי "ניסיון של הודעה", בנספח בספרו של בובר, "פגישות" (זיכרונות), ירושלים, 1965)

זיקת "אני-אתה" אינה מוגבלת ליחסים שבין אדם לחברו או לעולם החומרי, אלא היא מתרחבת וחורגת מן העולם. למרות היותו חילוני בובר טען כי כל זיקה אמיתית עם "אתה" נוגעת גם ב"אתה הנצחי" (האל) ובמימד האינסופי של הקיום. לפי רעיון זה (שיש לו מקורות בתורת החסידות) אדם יכול לחוש בחייו באלוהי רק מתוך מגעו הדיאלוגי עם בני-אדם אחרים.

"האחר בחינת מי שקיים נְכָחו".

ציור (פרט) של האומנית הישראלית דליה שגב, מתוך התערוכה: "דיאלוג", 2014

שאלות?

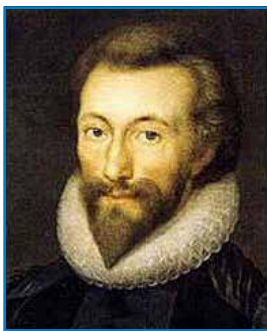
1. הביאו דוגמאות מחייכם להבחנה של בובר בין שני סוגי יחס של אדם עם זולתו: אני-הלז, אני-אתה. איזה יחס מתקיים לדעתכם, עם עולם הטבע (או פרטים בתוכו), עם בני אדם שאינם נמצאים אתו באותו זמן או שנפטרו מן העולם? הסבירו.
2. לפי בובר, העולם המודרני מתאפיין בחוסר איזון בין שני סוגי היחס. הסבירו והדגימו את טענתו, וחוו דעתכם עליה.
3. מדוע לדעתו היכולת לקיים זיקת "אני-אתה" מייחדת את האדם בלבד? האם אתם מסכימים אתו? נמקו.
4. השוו בין תפיסתו של בובר לבין עמדתה של איין ראנד. במה דומה ובמה שונה ביקורתו כלפי עמדה כזו לעומת זו של הרטמן?

שיעור בכיתה: אני-הלז או אני-אתה?
בובר עם תלמידיו בזמן שיעור באוניברסיטה העברית בירושלים.

סיכום ביניים

ראנד כותבת כי "בהיכלי נפשו - בודד הוא האדם". אמנם גם "האני" של ראנד זקוק לאנשים נוספים, אולם היזקקות זו לאנשים נוספים היא בעיקר כחלק ממנגנון כלכלי של הצלחה. הבעיה שבה עוסקת ראנד היא בעיקר: עד כמה החברה מאפשרת להם לממש את היכולות שלהם מבלי לעשוק ולנצל אותם. למרות התפיסה האינדיווידואליסטית המשותפת לראנד ולמשנה שלמדנו: **"בשבילי נברא העולם"**, יש להדגיש את ההבדל: קביעת המשנה אינה רק מתן כוח וזכויות ליחיד לשם העצמה כלכלית שלו אלא גם ובעיקר הכרה באחריותו כיצור חברתי. אין לאיש עדיפות על האחר, שכן כולם נוצרו על פי הדגם של האדם הראשון ומחויבים לאותם ערכים. העולם נברא גם עבור האדם האחר. כולם יחד ערבים זה לזה ולעולם כולו. מבחינה זו, החברה אינה רק מנגנון המאפשר לכל פרט להתחזק ולהתעשר, אלא מסגרת שיש בה מחויבות הדדית שאינה מבוססת רק על שיקולי רווח ותועלת. ראינו שני דגמים אפשריים: "אני ואתה" (בובר) או אני כחלק מסיפור גדול המשותף לקהילה על פני רצף היסטורי (הרטמן).

ג'ון דון (1572-1631) הוא מגדולי המשוררים האנגלים בראשית עת החדשה.

שום אדם איננו אי / ג'ון דון

האנושות כְּלָהּ היא סוֹפֵר אֶחָד וְסוֹפֵר אֶחָד ...
שום אָדָם אֵינָנוּ אֵי, שְׁלֵם בְּפָנָי עֲצָמוּ;
כָּל אָדָם הוּא פֶּסֶה שֶׁל יְבֻשֶׁת, חֶלֶק מִן הַשְּׁלֵם;
אִם רָגַב אֲדָמָה נִסְחַף אֶל הַיָּם - אִירוֹפָּה תִהְיֶה חֲסָרָה אוֹתוֹ,
כְּפִי שֶׁהִיְתָה חֲסָרָה אוֹתוֹ ... לוֹ הָיָה אֲחֻזַּת רֶעֶב אוֹ אֲחֻזַּת שֶׁלֶף;
מוֹתוֹ שֶׁל כָּל אָדָם מִקְטִין אוֹתִי, מִפְּנֵי שֶׁאֵי חֶלֶק מִגֹּזַע-הָאָדָם.
וְעַל-כֵּן, לְעוֹלָם אֶל תִּשְׁאַל, לְמִי צִלְצְלוּ הַפְּעֻמוֹנִים ...
לְךָ הֵם מְצִלְצְלִים.

מתורגם ומעובד על פי: מדיטציה 17, "הרהורים על מאורעות מסופים" (1628)

- מדוע לפי השיר "שום אדם איננו אי"?
- מהי המסקנה המעשית שהשיר מסיק מכך? מה מסמל צלצול הפעמונים?

3. איך מבססים אחריות מוסרית?

כיצד אפשר להסביר ולבסס את רעיון האחריות המוסרית והחברתית בעידן המודרני, שבו מואדרים האינדיווידואליזם והמימוש העצמי? בהמשך הפרק ננסה לבחון תשובות אחדות לשאלה זו, ובתוך כך נבקש להעמיק בשאלה מהי אחריות.

א. הרב ליאון יהודה אשכנזי: "משוואת האחוה" - אחריות כמפגש עם האחר

הסבר אחד לאתגר האחריות נביא מדברי הוגה הדעות היהודי-צרפתי, הרב **יהודה ליאון אשכנזי**, המכונה **מְנִיטוּ**. מניטו הוא דוגמא בולטת של מלומד יהודי-צרפתי הנטוע עמוק הן בעולם המסורת היהודית, הן בתרבות המערב ובעולם הלא-יהודי. הגותו בכללה מבקשת לתת מענה קיומי משמעותי לאדם המודרני, המחפש את דרכו בסבך הזהויות והאידיאולוגיות במאה ה-20, וזאת מתוך ראייה של התנ"ך בתור מגדלור של ההיסטוריה האנושית כולה. בהגותו בא לידי ביטוי שילוב בין מקורות היהדות על גוניהם הרבים (בהם גם השפעה קבלית) ובין המחשבה המערבית הכללית. מניטו פעל רבות לגשר בין יהודי צרפת ובין מורשתם בעקבות המשבר שפקד את יהדות צרפת אחרי השואה. גישור זה היה מיוסד על חיבור המסורת היהודית אל תרבות המערב ומקורותיה, ועל תרומתו של חיבור זה להתחדשות המחשבה היהודית.

בתשובתו לאתגר האחריות בעידן המודרני חוזר הרב אשכנזי למושג האחריות ולתפיסה המונותיאיסטית במקרא, ומנסח לאורם מעין 'משוואה' רעיונית, "**משוואת האחוה**". במונח זה הוא מתכוון למשולש ששלושת קודקודיו הם: האדם, רעהו ואלהים, הנוכח כביכול בכל מפגש בין שניים. בין שלושת הקודקודים הללו המקרא מותח קשר ישיר, המהווה את ה"משוואה" ביניהם.

נקרא שני קטעים מדברי מניטו.

[1] המוסר הבסיסי הוא אוניברסאלי, והוא מכונה בארמית 'דרכא דארעא' (דרך הארץ) ... כלומר, אותה התנהגות טבעית של האדם הטבעי כדי שניתן יהיה לחיות בחברה האנושית, פשוטו כמשמעו. קודם כול עלי להכיר שאני נבראתי ... במקביל עלי להכיר שהאחר הוא גם כן בריאה של אותו בורא, ומוטלת על שנינו משימה משותפת והיא לפתור את 'משוואת האחוה', תוך כיבוד הדדי בין שני 'אני' שווי ערך, בלי ניסיון להפוך את האחר לאובייקט או לכפות עליו יחס של אדון-עבד ...

על פי **סוד מדרש התולדות**, א', מלכי צדק, עמ' 199-200, ספריית חוה, בית אל, תשס"ט

באדיבות מכון "מניטו" - העמותה להנצחת מורשתו של הרב יהודה ליאון אשכנזי

הרב יהודה ליאון אשכנזי - 'מְנִיטוּ' (1922-1974)

מן המלומדים והמנהיגים היהודים-צרפתיים הבולטים במחצית השנייה של המאה העשרים. נולד באלג'יר, אביו היה הרב הראשי של יהודי אלג'יריה. לחם נגד הנאצים במלחמת העולם השנייה, והיגר אחרי המלחמה לצרפת. שם ייסד את תנועת "הצופים" היהודיים וזכה לכינוי 'מְנִיטוּ' (Manitou = רוח גדולה, באינדיאנית), שבו נודע עד היום. למד באוניברסיטת הסורבון היוקרתית בפריס. היה פעיל בקרב קבוצת מלומדים יהודיים בפריס, ואף הושפע מדרכה הציונית-דתית כשביקר בארץ בשנות החמישים.

עלה לישראל בעקבות מלחמת ששת-הימים, לימד בירושלים, והפך למנהיג רוחני של רבים מיוצאי צרפת בארץ. הרבה לנסוע לתפוצות לחיזוק הקשר עם הקהילות היהודיות, בארץ פעל רבות גם בתחום החינוך. במשך השנים לא היה מוכר כמעט לעולם היהודי הלא-צרפתי, ורק לאחר פטירתו, החל עניין רב בדרכו ובחיבוריו.

בין חיבוריו: **סוד העברי** - יסודות האמונה לאור פסוקי התורה; **מדרש בסוד ההפכים** - מאמרים על זהות עברית-מוסרית.

**'הנביאים עמדו כלפי העם
הזנוח את חובותיו המוסריות
כלפי הָגֵר, היתום והאלמנה.'**
ציור של הנביא עמוס המגורש
מממלכת ישראל אחרי
שהוקיע את מעמד העשירים
שחיו חיי מותרות על חשבון
המוני האיכרים שחיו בעוני
ובמצוקה עד כדי שנמכרו
לעבדות.

[2] ... למעשה, כל מפגש עם האחר הוא מפגש עם הבורא. בכל יום, בכל שעה אנו נבחנים **במשוואת האחוה**. אם זה נהג האוטובוס, הדורך, פקיד הבנק, השכן או בני המשפחה, בכל פגישה עם אדם אחר אנו פוגשים את הבורא שבו. בדרך כלל אין אנו מודעים למצב זה, אבל בכל מפגש כזה עם אדם אחר, אנו עצמנו עומדים במבחן. מאחורי החיצוניות של ה"אחריות" המוסרית הזו קיימת התופעה המופלאה הזו האומרת שהתנהגות האדם עם רעהו, היא ראי להתנהגות אותו אדם כלפי בוראו.

... על כך עמדו כל נביאי ישראל בנבואותיהם כלפי העם הזנוח את חובותיו המוסריות כלפי הָגֵר, היתום והאלמנה. הפסוק אומר: **וְאַהֲבֵתֶם אֶת הָגֵר, והנביא צוה: גֵר יְתוֹם וְאַלְמָנָה לֹא תַעֲשֹׂקוּ. וכיוצא באלו הרבה. בעיית הטיפול בחלש איננה רק עניין של דרך ארץ ונימוסים או של תפקוד החברה. הבעיה החברתית היא בבסיסה מטאפיזית (= רוחנית), היא חבוקה בעצם מהות הקשר שלנו עם הבורא שְׂבָרָאנו.**

[...] הדגש בפסוק "ואהבת לרעך כמוך" הוא על הַרְצֵ דווקא, שכן בניגוד למה שמקובל לחשוב, קשה יותר לאהוב במציאות את האח,

את הַרְצֵ, מאשר את הרחוק. כאידיאל, קל מאד לאהוב את העולם מרחוק! ... במציאות היום-יומית קשה יותר לאהוב באמת את החותנת המרגיזה, את השכנים המרעישים בלי הרף, את פקיד הבנק המדבר אלינו בגסות. אולם דווקא אלה הם ה"רַעַ" שאותם יש לאהוב ... ההומניזם המערבי אוהב את הרחוק והאקזוטי. פעולה זו קלה יחסית, משום שהיא נעדרת כל מחויבות. התורה מדגישה שעל האדם לאהוב דווקא את הַרְצֵ, את הקרוב. דווקא את מי שהוא "כמוך", את מי שדומה לך ביותר, מאחר שדווקא הקרבה מביאה את התחרות?

"על האדם לאהוב דווקא את הַרְצֵ, את הקרוב."
חתונה יהודית בקהילה במקנס במרוקו (1839).
הציור מוצג במוזיאון הלובר בפריס

[עם זאת] אחד ההבדלים שבין התפיסה המונותיאיסטית העברית וכל תפיסה אחרת הוא, שבדתות האחרות האל מגן על האדם ושומר עליו כנגד כל האחרים, בעוד שעל פי היהדות האל שומר גם, ואולי אף קודם, על האחר. כיוון שקיים רק אל אחד, האל של האדם הוא גם

1 **הערה:** הדוגמאות שמניטו מונה כאן הן טיפוסיות לשיח אופייני לתנועות הומניסטיות בארץ ובעולם (כגון מאבק למען השחורים באפריקה או למען ערבים). כפי שניתן לראות מהמשך הדברים, מניטו אינו ממעיט מחשיבותו, אך הוא טוען שאתגר האחריות הקשה והתובעני יותר חל דווקא ביחס לקרובים יותר.
2 תחרות - כלומר: דווקא הקרבה בין בני אדם יוצרת ביניהם חיכוכים ותחרות, המעמידים במבחן יום-יומי את אהבת ה"רַעַ".

האל של האֵהָר. זוהי משוואת האחוה שעל האדם לפתור. אין קושי בהבנת הדברים, אך יישומם אינו קל. אולם בעיה זו מופיעה גם ברמה הכללית, כאשר על קבוצות בעלות מכנה משותף מוטל לפתור את משוואת האחוה מול קבוצות אחרות. כל ההיסטוריה האנושית היא ניסיון לפתור את בעיית משוואת האחוה.

... התורה קובעת: אם חייב להיות שולט ונשלט, צריך להגיע לידי הסכם, שכל אחד יכיר בַּשְׁנֵי כבריאה שנבראה על ידי אותו בורא. כל אחד יכיר בכבוד האנושי של האחר כעליון, ולא יהיו בכלל נשלטים ... התורה היא למעשה ניסיון למצוא פתרון ממשי לבעיה של שני אחים שמוטל עליהם ... ללמוד לחיות יחד באחוה.

(מעובד על פי סוד עברי, חלק א, הוצאת חווה בית אל, תשנ"ה)

1. מה הקשר, לפי הרב אשכנזי, בין אהבת האדם האחר ובין אהבת האל?
2. כיצד הוא מפרש את מצוות "ואהבת לרעך כמוך" (מיהו ה"רעך"?), ומה מפתיע בפירושו?
3. מדוע לדעתו, יש צורך להקדים את האחריות כלפי "רעך" (הקרובים) לפני בני אדם אחרים, רחוקים יותר? האם אתם מסכימים עם דעתו? נמקו.
4. כיצד, לפי הרב אשכנזי, קשורה האחריות לאחר לאמונה המונותאיסטית?
5. מה הוא לומד מסיפור קין והבל על ערך האחוה והאחריות?
6. לסיכום - כיצד מבסס הרב אשכנזי את ערך האחריות לפי תפיסת המקרא?
7. חוו דעתכם על מכלול שיטתו של הרב אשכנזי. במה אתם מסכימים ובמה אתם חולקים עליו? חשבו על יתרונות ועל חסרונות בשיטתו.

ניתוח דברי מניטו

הרב אשכנזי הוא דוגמא להתמודדות של הוגה דתי עם אתגר האחריות בעולם המודרני. הוא חוזר אל התפיסה המקראית, שבה האל שותף וערב כביכול למוסריותו של האדם. שיטתו מבוססת על תפקידו של האל כמתווך בין אדם לזולתו במה שהוא מכנה "משוואת האחוה", ועל מקומו המיוחד במונותיאיזם כאלוהי כל בני האדם - "האל של האדם [האחד] הוא גם האל של האֵהָר". לפי מניטו קיים קשר הכרחי ואפילו תלות בין שלושת רכיבי המשוואה. אדם יכול לפגוש את האל (רק) דרך מגעו עם הזולת, ובמפגשו עם הזולת הוא למעשה פוגש את האלוהי שבשניהם.

מניטו מצביע על הרלוונטיות של תפיסת האחריות שלו לימינו. מחד גיסא, הוא מתמודד עם התגברות הנרקסיזם והאינדיבידואליזם וצמצום תחושת האחריות לאחר בעולם המודרני; ומאידך גיסא, הוא מזהה את הקושי שלנו - דווקא כאנשים מוסריים - ליישם בשגרת היום-יום את משוואת האחוה, במגע השוטף עם אנשים הקרובים אלינו, ואף מבקר תפיסות המתהדרות יותר בדאגתם ל"רחוקים" ומחמיצות לדעתו את הדאגה ל"קרובים" יותר. בין אם אנו מקבלים את שיטתו של מניטו על מושג האחריות, ובין שאנו דוחים אותה - בכללה או מקצתה - אין ספק שהוא מציב בפנינו אתגר אישי וחינוכי: האחריות מחייבת דרך קבע פיתוח והעמקת הרגישות המוסרית שלנו לדברים בסביבתנו המיידית החבויים מן העין ועלולים לחמוק מאתנו, לא פחות מאשר למה שמצורר תהודה ומושך את תשומת לבנו.

לורד הרב יונתן זקס (נולד 1948)

הוגה דתי בריטי. נושא בתארים: רב, פרופסור ולורד בבית הלורדים בבריטניה. באנגלית: Jonathan Henry Sacks, Baron Sacks; נולד בלונדון ורכש השכלה יהודית-ישיבתית ואקדמית נרחבת. כיהן במשך למעלה מעשרים שנה רב ראשי של הקהילות היהודיות בחבר העמים הבריטי, ואף זכה לתואר אבירות. פעיל בדיאלוג הבין-דתי בממלכה הבריטית ומרבה לעסוק בהגותו ובספריו במשמעותה של האמונה היהודית בעולם המודרני. מלמד באוניברסיטאות בלונדון ובניו-יורק.

הרב זקס נחשב להוגה ליברלי הדוגל בפתיחות תרבותית כלפי ההשכלה ותרבות העולם, ואף רואה את תפקידו כפילוסוף להביא לידיעת העולם את הגישה היהודית, כפי שהוא תופס אותה, לשאלות הגדולות העומדות על סדר היום העולמי. בספרו "הכבוד לשוני" הוא עומד על ייחודה של היהדות בתור הדת המונותאיסטית היחידה שאינה טוענת למונופול, ומכך נגזר יחס של דיאלוג עם זרמים אחרים. ברוח זו היא מרבה להיפגש עם אנשי דת ואנשי ציבור בעולם ושואף ליצור דו-שיח בין דתות ותרבויות. על פועלו זכה הרב זקס לאותות כבוד, פרסים והערכה רבה בעולם.

בין חיבוריו: **לכבוד השוני - כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות?**; **לרפא עולם שבור - החיים כקריאה לאחריות; השותפות הגדולה - הדת, המדע וחיפוש אחר המשמעות**

ב. לורד הרב יונתן זקס: "החיים כקריאה לאחריות"

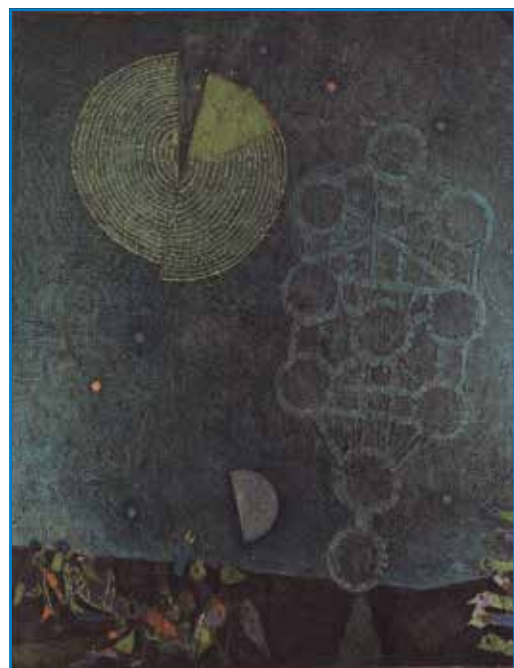
נעבור להסבר אחר לרעיון האחריות, ובהמשך נשווה אותו לזה של הרב אשכנזי - על הדומה והשונה ביניהם. בספרו "**לרפא עולם שבור**" (יצא לאור באנגלית ב-2005 ותורגם לעברית) פורס **הרב פרופ' יונתן זקס**, אשר כיהן שנים רבות כרב ראשי של יהדות אנגליה, את משנתו הרעיונית והמעשית על ערך האחריות. לפי זקס, אחריות אינה סוגיה אחת בין סוגיות החיים השונות, אלא היא עיקר משמעותם של החיים. הוא מתאר את "**החיים - כקריאה לאחריות**" (כלשון כותרת המשנה של הספר), ומתייחס בהרחבה לאתגרי האחריות המיוחדים לעידן של המאה ה-21.

ייחודו של דורנו לעומת הדורות הקודמים, טוען זקס, בכך שהוא רואה ביחיד את המקור הבלעדי למשמעות. קשרים שהיו משמעותיים מאוד בעבר - במשפחה, בקהילה - התרופפו מאוד, וכל אדם עסוק בחיפוש אחרי הגשמה עצמית. אולם לטענת זקס, "חיים המוקדשים (כולם) לסיפוק מאויים (אישיים), לעולם לא יהיה בהם סיפוק" (עמ' 4). לעומת זאת, "באנו לכאן כדי לשנות משהו, כדי לתקן בקצב שלנו את העולם השבור ולעשות את הנדרש כדי להפוך את העולם למשכן של צדק ורחמים..." בעקבות המטאפורה הקבלית של "תיקון" מתורתו של האר"י (ר' יצחק לוריא), כותב זקס: "משימתנו היא '**לרפא' או 'לתקן' את העולם** באמצעות חיפוש ניצוצות... ניצוץ אחר ניצוץ..." (עמ' 329).

ברוח הזמן משלב הרב זקס התייחסות למגוון רחב של סוגיות: כלכליות, חברתיות, סביבתיות, מדיניות ואחרות. בכולן נדרשת פעולה מתוך "אחריות", שבניגוד לעבר

היא אחריות גלובלית, ונתונה בראש וראשונה בידי מדינות המערב שזכו לעוצמה שלא היה כדוגמתה, אולם כגודל העוצמה, כך גודל האחריות. אלו שני צדדים של אותו מטבע.

נקרא דברים אחדים המלוקטים מפתיחת הספר ומסופו, ובהם הוא מתייחס הן לבעיה הן למענה שהוא מציע בתפיסה שהוא מכנה "**אתיקה של אחריות**", שהוא מוצא לה שורשים יהודיים ואוניברסאליים כאחד.

"לתקן עולם שבור". בעקבות הדימוי הקבלי; מרדכי ארדון, שצרי האור (1953)

”היכן נמצאת האחריות שלי?”
יגאל תומרקין, ”גלובליזציה”, 1970

האחריות החברתית זקוקה לאישור מחדש, מפני שבזמננו היא נהייתה בעייתית. מה קושר אותי לילדים רעבים באפריקה, או לקרבנות רעידת אדמה בהודו? יותר מכך: מה מחבר אותי לגורלם של המובטלים, דרי הרחוב והעניים בחברה שלי, בשכונה שלי? הבעיות עצומות מכדי שמעשה שלי יחולל תמורה. את האחריות ... התרגלנו זה כבר להשליך על הממשלה ... את המחויבות המוסרית החלפנו בחוק ... מכוחה של איזו חובה או זכות, עלינו להיות שותפים באחריות לגורלם? (עמ' 9)

בדורות הקודמים הייתה לבני האדם תחושה ברורה למדי של קשר בין מעשה לתוצאה, בין מה שהם עשו למה שקרה (בעקבות זאת). אך אתגרי ההווה אינם כאלה. התחממות כדור הארץ אינה תוצאת מעשהו של אדם אחד שהשתמש בדלק המכיל עופרת או בתרסיס, אלא תוצאת מיליארדי פעולות שנעשו בכל רחבי תבל. ייתכן שרק בדורות הבאים יורגשו השפעות הנזק הסביבתי ... היכן, אם כן, נמצאת האחריות שלי? מעשיי שלי הם פחות מטיפה באוקיינוס של האנושות כולה ... ” (עמ' 9)

תשובתו של זקס מכוונת אל ”אחריות כלפי המוחלט וכלפי הנצחי” (כלומר - בחריגה מן הכאן ועכשיו, במקביל לרעיון האל במונחים של מרחב ושל זמן). (עמ' 10) עם

זאת הוא מדגיש כי ”אין זה סיפורה של היהדות לבדה ... אני יודע היטב שטוב הלב והמידות הטובות נפוצים על פני האנושות כולה” - הן בקרב בני דתות אחרות והן בקרב ההומניזם החילוני (על פי עמ' 13).

לאורך הספר פורס הרב זקס את משנתו בדבר מה שהוא מכנה כאמור ”**האתיקה של האחריות**”.

האתיקה של האחריות היא מן הרעיונות הייחודיים והמאתגרים ביותר של היהדות. לפי רעיון זה, אלהים מזמין אותנו להיות, כלשון חכמים, ”שותפים במעשה בראשית” ... האלוהים שנתן לנו את מתנת החירות מבקש מאיתנו להשתמש בה כדי לכבד את חירותו של זולתנו ולהעצימה. אלוהים, ה'אחר' האולטימטיבי, מבקש מאיתנו להושיט את ידינו ל'אחר' האנושי ... החיים הם קריאתו של אלוהים לאחריות. (עמ' 3)

זו אתיקה המחברת לקרקע. אם מישהו שרוי במחסור - תנו לו. אם מישהו בודד - הזמינו אותו לביתכם. אם מי ממכריכם איבד בן משפחה קרוב - בקרו אצלו והציעו לו תנחומים. אם נודע לכם שמישהו איבד את עבודתו - עשו כל שביכולתכם כדי למצוא לו עבודה אחרת. חכמים קראו לזה ”ללכת בדרכי ה'”, ואף הרחיקו לכת באומרם כי ”גדולה הכנסת אורחים יותר מהקבלת פני שכונה” (בבלי, שבת קכזא) ... עמדתה של היהדות, שהחיים המוסריים הם צורה של חגיגה ... אין היא עניין של חובה קודרת ומצפון מייסר ... שמחה היא, למען האמת, האושר שאנו חולקים עם אחרים.

היהדות היא אחת ההצהרות החשובות ביותר בדבר כבודו של היחיד ואחריותו, אך היא גם דת קהילתית מאוד ... היא קוראת לנו לחלוק את מה שיש לנו עם זולתנו. היא מאמינה ברכוש פרטי, אך רואה בו פיקדון שניתן בידינו בתנאי שנשתמש בחלק ממנו כדי לעזור לאחרים ... האמירה הנפוצה ביותר ששמעתי מפי אנשים המקדישים מזמנם לעזרה לזולת, היא שהם מקבלים יותר משהם נותנים ... האתיקה של האחריות היא התשובה הטובה ביותר שאני מכיר לשאלת המשמעות והמשמעותיות של החיים ...” (עמ' 4-5) ... כזה הוא רעיון התקווה ... סירוב לוותר על האידיאלים הנעלים ... [אבל] נותרה עוד עבודה רבה לעשות. המסע עוד לא נשלם ... (עמ' 16-17)

האתגר האמיתי כיום ... הוא ההתמודדות עם השלכותיהם הגדולות והולכות של מעשי בני האדם. האמונה שאין אנו חייבים דין וחשבון לאיש, או שאלוהים יתערב איכשהו ויציל אותנו מיד עצמנו, היא אולי עקיבה אך בכל מקרה חסרת אחריות. לא כך אני קורא את האמונה שלי, ולא כך אני קורא את תמונת המצב האנושי. (עמ' 18)

המאה העשרים ואחת מציבה בפני האנושות אתגרים שנוכח היקפם ועוצמתם קשה לשער כיצד ניענה להם. קיימות הבעיות הסביבתיות ... קיים הפער הגובר בין עשירים לעניים ... וקיימות גם הבעיות הפוליטיות ... שום מדינה, אפילו לא מעצמת-על כארצות הברית או האיחוד האירופי, אינה יכולה להתמודד עם בעיות אלו לבדה, שכן הן עצומות, גלובליות וכרוכות זו בזו. ואם אין די בפעולתה של מדינה שלמה, איזו משמעות יש בכלל למה שנעשה אתה ואני? לבדנו, איננו אלא גרגיר חול בחוף הים ... אנחנו רוצים לעזור, אבל כל אחד מאתנו יכול לעשות כה מעט.

בנסיבות אלו אנו נוטים לפנות פנימה: ... אנו מחפשים בתוך עצמנו ... בחוג המשפחה או החברים ... בקהילתנו הקרובה. התכנסות זו ניכרת כיום כמעט בכל החברות המערביות ... המשותף להן: כולן ניסיונות ליצור מרחב בטוח, מקלט מהעולם שבחוץ ... [אבל כאן] הצגתי את התשובה ההפוכה: עכשיו, דווקא בעידן הזה, עלינו להושיט יד של ידידות לזרים, ולעזור לאלה השרויים במחסור. **עוצמה כרוכה באחריות**, והעוצמה האדירה שיצרו הטכנולוגיה והרפואה החדישות, התקשורת המהירה והכלכלה הגלובלית, תחייב אותנו לאחריות שעוצמתה דומה. אנחנו, ורק אנחנו, יכולים לממש אותה ... (עמ' 327-329)

עֲרֻבֵת בֵּין-לְאוֹמִיִּת. חילוץ נפגעים מהריסות ברעידת אדמה בהאיטי 2010, שבו השתתפה גם משלחת גדולה מישראל.

אלוהים מבקש מאתנו לעשות מה שאנו יכולים, כאשר אנו יכולים. אנחנו מתקנים את העולם צעד אחר צעד, מעשה אחד בכל פעם, נפש אחת בכל פעם. נפש אחת, אמרו חז"ל, כמוה כעולם מלא. אם שינית את חייו של אדם אחד - התחלת בכך לשנות את העולם. כל מעשה נדיב, כל מילה מיטיבה, כל מחווה מחבקת, מקרבים את הגאולה. (עמ' 329-330)

אלה הם מאפייניה של אתיקת האחריות, שנולדה מתוך האמונה הרדיקלית שאלוהים קורא לנו לממש את החופש שלנו, ולהיות לשותפיו במלאכת הבריאה ... להיות יוצריו של העולם שראוי להיות. (עמ' 340)

מלוקט מתוך: יונתן זקס, **לרפא עולם שבור: החיים כקריאה לאחריות**, מאנגלית: צור ארליך, ספרי מגיד, הוצאת קורן, ירושלים, 2010

1. אילו אתגרים מיוחדים של אחריות ניצבים לפתחנו במאה ה-21? לדעת זקס, במה שונה אחריות היום לעומת העבר?
2. הסבירו מה מאפיין לפי הרב זקס "אתיקה של אחריות". מה החידוש שבה לפי הגישה היהודית שהוא מציג? מה היחס לדעתו בין חירות ואחריות?
3. הסבירו את קביעתו של זקס כי 'עוצמה כרוכה באחריות'. הביאו לכך דוגמאות גם מחיי היום-יום שלכם.
4. מהי לפי זקס, הדרך של היחיד להתמודד עם האתגר הגדול של אחריות? הביאו דוגמאות גם מחייכם.
5. נראה כי גישתו של הרב זקס שונה מזו של הרב אשכנזי (שלמדת לעיל) בנוגע להבדל בין אחריות כלפי 'קרובים' וכלפי 'רחוקים'? הסבירו את עמדתו של זקס ואת הנימוקים שהוא מביא לה. מה ההבדל בין שתי תפיסות האחריות. עם איזו מהן אתם מזדהים יותר, ומדוע?
6. השוו (דומה ושונה) בין "האתיקה של האחריות" לפי הרב זקס ו"משוואת האחוה" לפי הרב אשכנזי. (התייחסו ליחס בין האל לאדם, להיקף מושג האחריות ולבסיס שלו).

נראה כי הרב זקס, כמו מניטו, כורך את מושג האחריות ביהדות ביחס שבין האדם לאל. אולם בשונה ממנו, היחס ביניהם אינו (רק) בכך שהאל משתקף במערכת היחסים עם הזולת, אלא בכך שהאדם שותף כביכול לאל בתהליך בריאת העולם ותיקונו. מתוך כך מקבל מושג האחריות היקף ותוקף רחב וגלובלי יותר, וכגודל עוצמתו של האדם, כך גדלה אחריותו לעולם ולבני אדם, רחוקים כקרובים. האחריות אינה (רק) של הפרט אלא של האנושות כולה. עם זאת, אצל שניהם מובלטת בסופו של דבר אחריותו המעשית של היחיד בחיי היום-יום ובדברים שבידיו. תיקון העולם כרוך במישרין בתיקון האישי של האדם.

יד ביד. ליה קאופמן, שמן על מתכת, 2016

ג. קאנט והמוסר התבוני

האדם הריבון. עמנואל קאנט. מתוך חיבור משנת 1898 הכולל מכתביו

בדברי מניטו ובמידה מסוימת גם אצל זקס נקשר מושג האחר והאחריות ברעיון האל. אולם הוגים רבים בעת החדשה ניסו לבסס את רעיון האחריות (והמוסר בכללו) כחלק מהשקפת עולם מודרנית חילונית. בדרך כלל היחיד נדרש לחיות על פי נורמות רבות המחייבות את אזרחי המדינה או את חברי הקהילה שהאדם משתייך אליהן, והן מתקיימות בכל תחומי החיים: חוק, כלכלה, מגדר, משפחה וכו'. חיים על פי הנורמות החברתיות הן רכיב בלתי נפרד מהיות האדם חבר נאמן ותורם בחברה שבה הוא חי. האם מחויבות זו היא רק תוצאה של הרגל או אילוץ (או אינטרס תועלתני), או שיש דרך לבסס אותה באופן אוניברסלי ומוסכם? שאלה זו נוגעת באופן רחב יותר לתוקפו של המוסר - האישי והחברתי כאחד, בעולם שבו אלהים כבר אינו מקור סמכות מוסכם.

בהקשר זה יש להזכיר במיוחד את הפילוסוף הגרמני בן המאה ה-18, **עמנואל קאנט**, שעליו למדתם גם בפרקים הקודמים (ראו מושג בעמוד 41). אחר-כך נעבור להוגה צרפתי בן המאה ה-20, שבאמצעותו גם נתוודע לשיטה האקזיסטנציאליסטית.

קאנט, מגדולי ההוגים בתקופת ההשכלה, שאף לנכס עקרונות מוסר **אוטונומיים** (אוטו-נומי = עצמאי, נובע מחקיקה שהאדם מחוקק מתוך עצמו; נומוס = חוק) ולא **הטרונומיים** (הטרו-נומי = שמקורו מחוץ לאדם, למשל האל או השלטון) או כאלה המונָצים משיקולים תועלתניים (כפי שנקטו פילוסופים אנגלים באותה תקופה), שנתפסו בעיניו כבעלי תוקף יחסי בלבד. במלים אחרות, קאנט חיפש עקרונות בעלי תוקף אוניברסאלי, כלל-אנושי, מתוך הנחה שכל אדם - מעצם היותו יצור חושב ורציונלי - יוכל להגיע אליהם ולהכיר בתוקפם המחייב. הוא הקדיש למשימה זו בעיקר את ספרו **"ביקורת התבונה המעשית"**.

קאנט ניסח עקרון שזכה לכינוי **"הצו הקטגורי"** (או: הצו המוחלט):

עֲשֵׂה מַעֲשֵׂיךָ רַק עַל פִּי אוֹתוֹ הַכֶּלֶל הַמוֹעֲשֵׂי אֲשֶׁר בְּקִבְלֶךָ אוֹתוֹ, תּוֹכַל לְרַצּוֹת גַּם בְּן בִּי יִהְיֶה לְחַק בְּלִלִי.

מתוך: עמנואל קאנט, הנחת יסוד למטאפיזיקה של המידות

Virtue - המידה הטובה. ציור משנת 1757

על פי צו זה, חוק מוסרי הוא רק זה שעשוי להיות חוק כללי, אוניברסלי, כאילו היה חוק טבע מחייב. כלומר, חוק מוסרי הוא רק כזה שאני יכול לרצות שכל בני האדם יאמצו, ושאינו מאפשר לי דבר-מה שאיני מעוניין שיהיה נכון לאחרים.

כך למשל, לפי קאנט, "הפרת הבטחה" איננה מעשה מוסרי, כי לא ייתכן שאדם ירצה בו-בזמן גם להפר הבטחה בעצמו, וגם שהדבר יהיה לחוק כללי, שבו כולם תמיד מפרים הבטחות. (נוסח אחר - אדם כזה בעצם רוצה דבר והיפוכו: לו יהיה מותר להפר הבטחה, אך לאחרים הדבר יהיה אסור - בכך יש משום סתירה עצמית).

דוגמא אחרת: לא ייתכן שאדם ירצה להימנע מלהושיט עזרה לזולתו בעת צרה, כיוון שבעשותו כך הוא כביכול רוצה שהכול ינהגו כך תמיד, וכך גם ביחס אליו (ובזה הוא מונע מעצמו כל עזרה אם יזדקק לה הוא עצמו).

שימו לב שההסבר שמאחורי עיקרון זה הוא הסבר פורמלי (צורני, שכלתני), שאינו מתייחס במפורש לתוכן המוסרי. הוא מניח שאדם חייב להיות עקבי, ולא ייתכן שירצה דבר והיפוכו. הלך מחשבה זה מבוסס על ההנחה שכלל בני האדם הם (או לפחות ביכולתם להיות) רציונליים, וביכולתם להחיל את העיקרון הצורני-הכללי בכוחות עצמם במצבים משתנים (דוגמת הפרת הבטחה, או רמאות או שקר וכו'). הם אינם זקוקים כביכול לרשימה מוכנה מראש של כללי 'עשה' ו'אל תעשה' הקובעים להם מה מותר ומה אסור, כפי שקורה למשל בדת. דגש זה הוביל לניסוח נוסף של הצו הקטגורי, שעמדתם עליו בפרקים קודמים, ולפיו יש לראות בכל אדם "תכלית" לעצמו ולא רק אמצעי בידי אחרים.

עֲשֵׂה אֶת פְּעוּלְתְּךָ כְּךָ, שֶׁהָאֲנוּשֵׁת – הֵן זֹו שְׁבַךְ הֵן זֹו שְׁבַכְל אִישׁ אַחֵר – תִּשְׁמַשׁ לְךָ לְעוֹלָם גַּם תְּכַלִּית וּלְעוֹלָם לֹא אֲמַצְעִי בְּלִבְדִּי. (שם)

חסרי-בית.

הצייר האנגלי Thomas Benjamin Kennington, 1890

תורת המוסר של קאנט הייתה מהפכנית (כמו חלקים אחרים בהגותו), והיא השפיעה רבות על כל ההוגים שבאו אחריו. בניגוד לתפיסות המסורתיות שבהן על האדם להתאים את רצונו לאיזשהו "טוב" עליון (למשל, כזה שמקורו באל), לפי קאנט הסדר הפוך: הרצון האנושי מכונן את הטוב המוסרי.

• כיצד לדעתכם אפשר לבסס את ערך האחריות לפי הצו הקטגורי של קאנט?

• מה דעתכם על שיטתו של קאנט? חשבו על יתרונות ועל חסרונות בשיטה זו.

• חזרו לדילמות שבהן דנתם בתחילת הפרק, ודונו באחת מהן בעזרת הצו הקטגורי של קאנט.

ד. ז'אן-פול סארטר: אֶקְזִיסְטֵנְצְיָאליזְם ואחריות - 'כולם בעקבות אחד'

עמדתו הרציונלית של קאנט ביחס למוסר שנויה במחלוקת. מעבר לשאלת התוקף של הצו הקטגורי, טענו כלפיו בעיקר שהוא פורמלי ומופשט מדי, וניטרלי מבחינה רגשית, ובכך הוא אינו מבטא כהלכה את התחושות המוסריות הטבעיות שלנו בנוגע לשאלות מוסריות (למשל, תחושת הזדהות ואמפתיה כלפי מעשי חסד, ותחושת סלידה ממעשי אלימות). לפי ביקורת זו, מוסר אינו עניין אובייקטיבי והגיוני בלבד, אלא מעורבים בו רגשות ושיקולים אישיים (סובייקטיביים) שונים.

בהקשר זה מעניינת במיוחד **התפיסה הקיומית** (אקזיסטנציאליסטית) שצמחה בעיקר במחצית השנייה של המאה העשרים, ביחסה למוסר של קאנט ולשאלת האחריות בכלל בעידן המודרני.

אֶקְזִיסְטֵנְצְיָאליזְם - תורת הקיום

שיטה פילוסופית בת-זמננו ששמה במרכז התעניינותה את בעיות **קיומו הממשי** של היחיד בעולם. (באנגלית **Existentialism**; מן המילה הלטינית: קיום = **existentia**). בעברית הוצע גם השם: **קיומיות**.

לפי האקזיסטנציאליזם, "קיום האדם קודם למהותו". האדם הוא חסר מהות או תכלית הנתונות מראש וניתנות לגילוי בדרך שכלית אובייקטיבית. האדם שברירי וחסר-ישע ומודע לסופיותו ולחוסר המשמעות של קיומו ביקום האין-סופי. אולם בהיותו בן-חורין הוא יכול לקחת אחריות על חייו ועל העולם, לעצב אותם כרצונו ולצקת בהם את המשמעות שיבחר. וכך כל אדם מגלה את משמעות קיומו הסובייקטיבי מתוך ניסיונו האישי בעולם.

ניצני האקזיסטנציאליזם החלו להתפתח במחצית השנייה של המאה ה-19, בעיקר בעקבות הגותם של פילוסופים כמו **סֶן קירקגור** (דנמרק) - בהקשר הדתי (הנוצרי), ו**פרדריך ניטשה** (גרמניה) - בהקשר האתיאיסטי; אולם הוא הגיע לשיאו במחצית השנייה של המאה העשרים, בעיקר על רקע הזוועות של המחצית הראשונה: עשרות מיליוני הרוגים בשתי מלחמות העולם, מחנות ההשמדה, עליית הדיקטטורות, פצצת האטום והמשברים הכלכליים הקשים. בניגוד לאידיאולוגיות הגדולות ששאפו ליצור 'אדם חדש' וחברה חדשה, קמו תנועות חדשות ובראשן האקזיסטנציאליזם, שהדגישו את חופש הבחירה של כל אדם ואת אחריותו ליצור את עולמו.

אדם מגלה את קיומו. צעיר צירום על שפת הים, ציור שמן של הצייר הצרפתי ז'אן-איפוליט פֶלְנְדֶרְן, 1836 (מוצג במוזיאון הלובר בפריס)

הוגים חשובים המזוהים עם זרם זה הם **אלבר קאמי**, ז"פ סארטר, ויקטור פרנקל, אריך פרום, פ"מ דוסטויבסקי, פראנץ קפקא ורבים אחרים. בהגות היהודית המודרנית בולטים **פרנץ רוזנצווייג**, א"י השל ומרטין בובר, שהדגישו במשנתם גם את עמידתו של היחיד מול האל.

האקזיסטנציאליזם משפיע רבות עד היום בתחומי הספרות, הקולנוע, האומנות, החינוך ועוד, ובעקבותיו אף נוצרה "פסיכולוגיה אקזיסטנציאליסטית" שמטרתה העיקרית לסייע לאדם למצוא משמעות בחייו כתנאי מרכזי לבריאות נפשית.

רבים רואים בשיטה זו מעין מתקפת נגד להגותו של עמנואל קאנט ולפילוסופיה של עידן ההשכלה בכלל. האקזיסטנציאליזם יצא נגד התפיסה שהמציאות בכללה - והאדם בתוכה - היא מערכת חוקית ומסודרת, הניתנת להבנה מלאה ולשליטה באמצעות השכל. שיטה זו מבקשת להעניק מקום של כבוד לקיומו החד-פעמי של האדם, לגורלו הפרטי ולמשמעות חייו כיחיד. זאת, בניגוד לגישות השכלתניות והמדעיות, שראו בבני אדם מעין דוגמאות (כמעט זהות) של מין "האדם", ולכן נטו להתעלם מהבדלים בין פרטים, ואף תבעו החלת הגדרה ממצה אחת וחוק כללי אחד על כל האנושות, אגב צמצום החירות וחופש הבחירה של כל פרט.

נעיין כעת בדברי הפילוסוף הצרפתי הנודע **ז'אן פול סארטר**, בקטע מתוך חיבורו (המבוסס על הרצאה משנת 1945) "**האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם**". בחיבור רב-השפעה זה הציג סארטר לאחר מלחמת העולם השנייה את מחשבותיו באשר ליחס בין היחיד לחברה ובאשר למושג החופש. בקטע שלפנינו (ובדבריו בהמשך שאינו לפנינו) מבקש סארטר לעצב השקפת עולם מוסרית חילונית, מתוך מודעות עמוקה למשמעות הוויתור על אלהים בעולם המודרני. סארטר מתייחס למשכילים של המאה ה-19 אשר אמרו משהו מעין זה:

אלוהים הוא השערה מיותרת ויקרה. הבה נבטל אותה. אך יחד עם זאת, כדי שיתקיימו מוסר, חברה ועולם מתוקן, עלינו להתייחס בכובד ראש לכמה ערכים ולהניח שהם קיימים אפריורי¹ ... להיות הגונים, לא לשקר, לא להכות ... להוליד ילדים, וכיוצא בזה. הבה נעמול מעט ונראה שערכים אלה קיימים בכל זאת, חקוקים בשמי התבונה, אף על פי שאלוהים אינו קיים.

"כל אדם חייב להמציא את דרכו". Treiberjunge - ציור של הצייר הגרמני Hugo Mühlig (מאות 19-20)

אולם בניגוד אליהם (ולקאנט לפנייהם), סארטר טוען כי אין דרך לבסס את ערכי המוסר באופן שכלי, אובייקטיבי, אפריורי. לפי הגישה הקיומית, התנהגות מוסרית חוזרת אל חירותו ואחריותו האין-סופיים של כל אדם. ברוח זו הוא טבע את האמרה:

"כל אדם חייב להמציא את דרכו".

1 אפריורי - קדם-ניסיון, כלומר: אמת שניתן להכיר בה במחשבה בלבד, ללא התנסות ממשית בעולם (כמו אמיתות הגיאומטריה).

ז'אן פול סארטר (1905-1980)

הוגה דעות, סופר ומחזאי צרפתי, מייסדי הזרם האקזיסטנציאליסטי (קיומי) בפילוסופיה. נולד בפריס. במלחמת העולם השנייה לחם בנאצים ונפל בשבי. גם לאחר שחרורו המשיך להתנגד לכיבוש הנאצי במסגרת המחתרת הצרפתית. אחרי המלחמה פרסם את הספר "**הרהורים על השאלה היהודית**" (1946) שבו מתח ביקורת על האנטישמיות כתסביך של לא-יהודים, והציע שהיהודים יטמעו בעמים שבקרבם הם חיים.

הגותו ויצירתו עומדות בסימן חירותו של האדם. לשיטתו, האדם חופשי במהותו, ובכל רגע בחייו עליו לבחור את דרכו. עם זאת, חירות מוחלטת מעוררת באדם חרדה וייאוש. המפתח הוא פיתוח אישיות אותנטית, אמיתית, ללא זיוף ומתוך כנות ואחריות.

בין חיבוריו: הסיפור "**הבחילה**" (1938), והחיבור הפילוסופי "**היש והאין**" (1943).

במהלך קריאת הקטע שלפנינו נשאל: האם גישה המעניקה מקום כה מרכזי לחירות האדם, יכולה להטיל עליו גם אחריות? האם אין סתירה בין שני ערכים אלו? האם הדגש ששם האקזיסטנציאליזם על החירות האישית אינו בא על חשבון החובות החברתיות והמוסריות השונות וממעיטה את חשיבותן?

... אם האדם אינו ניתן להגדרה סופית [=אי-אפשר להגדיר את האדם הגדרה אחת מוחלטת שתקפה לכל בני האדם], על פי האקזיסטנציאליסטים, הרי זה מכיוון שבתחילה אין הוא מאומה. הוא יהיה רק לאחר מכן, **והוא יהיה מה שהוא יעשה מעצמו** ...

האדם אינו רק כפי שהוא משיג את עצמו, אלא גם איך שהוא רוצה להיות. [=האדם אינו רק איך שהוא תופס את עצמו עכשיו, אלא גם איך שהוא רוצה להיות בעתיד] מכיוון שהאדם משיג את עצמו רק לאחר קיומו, ומכיוון שהוא רוצה להיות רק לאחר קפיצתו לעבר הקיום - הרי שאין הוא מאומה מלבד מה שהוא עושה מעצמו. זהו העיקרון הראשון של האקזיסטנציאליזם ... אם אכן **הקיום קודם למהות**¹, אזי **האדם אחראי למה שהוא**.

אם כך, הצעד הראשון של האקזיסטנציאליזם הוא להשיב לכל אדם את בעלותו על מה שהוא ולהטיל עליו את האחריות המלאה לקיומו. **כאשר אנו אומרים שהאדם אחראי לעצמו, אין כוונתנו שהוא אחראי לקיומו הפרטי בלבד, אלא לכל בני האדם** ... כאשר אנו אומרים שהאדם בוחר את עצמו, פירוש הדבר גם שכל אחד מאתנו בוחר בכל בני האדם. אכן, כל פעולה שבה אנו יוצרים את האדם שברצוננו להיות, יוצרת בה בעת את דמות האדם כפי שהוא צריך להיות בעינינו. לבחור להיות דבר זה או אחר, פירושו לאשר את ערכה של הבחירה שלנו, שכן איננו יכולים לבחור אף פעם ברע. אנחנו בוחרים תמיד בטוב, ודבר אינו יכול להיות טוב עבורנו בלי להיות טוב עבור כולם.

“אחריותנו גדולה שכן היא מחייבת את האנושות כולה”. הפגנת סטודנטים בלונדון נגד גזענות. צילום: Yeo Khee

יתרה מזו, אם הקיום קודם למהות ואנו רוצים להתקיים תוך כדי שאנו מעצבים את דמותנו, הרי שדמות זו תקפה עבור כולם ועבור תקופתנו כולה. אם כך **אחריותנו גדולה בהרבה מכפי ששיערנו, שכן היא מחייבת את האנושות כולה** ...

אם ניקח מעשה אישי יותר, ונניח שברצוני להתחתן ולהוליד ילדים, הרי שאף על פי שנישואי תלויים אך ורק במצבי הפרטי, תשוקותיי ומאוויי, אני מחייב במונוגמיה לא רק את עצמי אלא את האנושות כולה. **אני אחראי עבור עצמי ועבור כולם, ואני יוצר דמות מסוימת של האדם שאני בוחר. אני בוחר את עצמי ואת האדם גם יחד.** [...]

... אם סבורני שמעשה מסוים הוא טוב, אני הוא שצריך לבחור ולומר שמעשה זה הוא טוב ולא רע ... חייב אני לפעול כך שמעשיי בכל רגע יהיו מופתיים. **כל אדם צריך לחוש כאילו האנושות כולה נועצת עיניה במעשיו והולכת בעקבותיהם.**

¹ **הקיום קודם למהות** - זהו אחד העקרונות החשובים של האקזיסטנציאליזם. בניגוד לדברים אחרים במציאות, כגון אובייקטים בטבע, שיש להם מהות אחת נתונה ובלתי משתנה, הרי האדם הוא יצור חופשי. קודם האדם קיים קיום פיזי והמהות שלו היא בראש ובראשונה פועל יוצא של הכרעות שהוא מכריע מתוך בחירה חופשית ולא תולדה של מהות קבועה ונתונה מראש.

חרדת הקיום. הצעקה,

הצייר הנורבגי אדוורד מונק, 1873

לפיכך על כל אחד מאתנו לומר לעצמו: האומנם זכאי אני לפעול כך שהאנושות תלך בעקבות מעשיי? ואם אין הוא אומר זאת, הרי שהוא מסתיר מעצמו את החרדה.

אין מדובר בחרדה המובילה לשוויון נפש ולשיתוק. מדובר בחרדה פשוטה שכל מי שנשא איפעם באחריות מכיר אותה. כאשר, למשל, מפקד בצבא נושא באחריות למתקפה כלשהי ושולח כמה חיילים למותם, הוא בוחר לעשות זאת, וביסודו של דבר הבחירה היא שלו בלבד. מובן שהוא פועל בהתאם לפקודות מגבוה, אבל הן כלליות בלבד ומחייבות פירוש מצדו. פירוש זה הוא שיחרוץ את גורלם של עשרה, ארבעה-עשר או עשרים בני אדם. אין המפקד יכול להימנע מחרדה אשר מלווה את החלטתו.

כל מנהיג מכיר חרדה זו, אך אין הדבר מונע ממנו מלפעול. אדרבה, זהו התנאי עצמו של פעולתו, שכן המנהיג שוקל אפשרויות אחדות, וכאשר הוא בוחר באחת מהן הוא מבין שאין לה ערך אלא מכיוון שהיא נבחרה.

מעובד על פי: ז'אן-פול סארטר, 'האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם', תרגום: עירן דורפמן, הוצאת כרמל 2014 (בתרגום גולומב הקטע מלוקט מעמ' 13-20)

אנו רואים, אם כן, שלפי סארטר ערך החירות וערך האחריות משולבים זה בזה. האדם הוא יצור חופשי, הווי אומר, יש לו חופש בחירה. מהותו מעוצבת דרך הבחירות שהוא עושה. אך לבחירות אלה יש השלכה גם על יתר בני האדם ואף על האנושות כולה. (ואולי ניתן לראות בכך בעקיפין למרות הכול השפעה של הצו הקטגורי של קאנט.)

תלוי באהבה?
גרפיטי בעיר פירנצה, איטליה
צילום: Nick Fewings

1. הסבירו את הקביעה האקזיסטנציאליסטית (הקיומית), שהאדם אינו מהות הנתונה מראש, אלא הוא מה שהוא עושה מעצמו.
2. מהי אחריותו של אדם כלפי אחרים, לפי סארטר, ומדוע?
3. הגישה הקיומית מעניקה כוח עצום לאדם היחיד ולחירותו. כיצד היא מתיישבת עם אחריותו?
4. מדוע האחריות הקיומית האתאיסטית כרוכה בחרדה, לפי סארטר? נמקו וחוו דעתכם.
5. במה מבטאת שיטתו האקזיסטנציאליסטית של סארטר תורת מוסר חילונית?
6. השוו (דומה ושונה) בין תפיסת המוסר של סארטר לתפיסתו של קאנט שסארטר מרמז אליה וכן לשיטתו של איין ראנד.

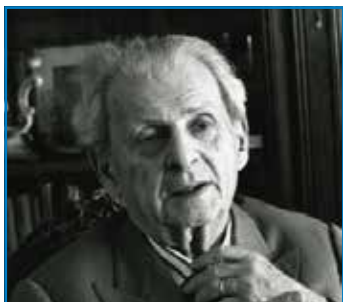

ה. עמנואל לווינס: פנים, אחר ואחריות

הסבר מקורי ומעניין אחר למושג האחריות נותן הוגה יהודי-צרפתי נודע אחר, **עמנואל לווינס**. לווינס מעמיד את עיקר הוגתו על היחס ל**אחר** ועל הכרה בו. הכרה זו באחרותו של הזולת ובעולם השלם המסתתר בו, היא לדעתו המפתח ל**אחריות** כלפיו בתור אחר. במובן זה, רעיון האחריות עולה מתוך עצם המפגש עם האחר (ועם אחרותו), ובעיקר מתוך המפגש החזותי, הממשי והישיר, עם פניו של הזולת. עם זאת, בדומה לאשכנזי, גם לווינס עומד על הקשר בין אהבת אדם והתגלות האל דרך פניו.

הפנים הם מושג מרכזי במשנתו של לווינס. האחר (ודרכו - האל) מופיע ומתגלה בפנינו באמצעות פניו המיוחדות, החד-פעמיות, וקורא דרכן לאחריות כלפיו. בקטע שלפניכם מוצגת השקפה זו בתוך שיחה בין לווינס ובין המראיין שלו, הפילוסוף הצרפתי פיליפ נמו. (הדברים אמנם כתובים בשפה פילוסופית גבוהה, אולם מן העיון בדבריו במלואם אפשר להבין את רעיונותיו המרכזיים ולעמוד על מקורות המיוחדת).

בצעו תחילה את התרגיל שלפניכם, וחזרו אליו אחרי לימוד דברי לווינס.

עמנואל לווינס (1906-1995)

פילוסוף, איש חינוך ומורה דרך. נולד בקובנה שבליטא להורים שומרי מסורת וקיבל חינוך יהודי. בבגרותו למד פילוסופיה בצרפת ובגרמניה. משפחתו בליטא נספתה בשואה, והוא עצמו ישב בשבי הגרמני בזמן המלחמה.

תקופה זו הייתה מכריעה בעיצוב השקפת עולמו והגותו הפילוסופית, שנתנה קדימות לאתיקה (תורת המידות והמוסר) לפני תחומים אחרים.

לווינס ראה את תפקידו החינוכי בשיקום הדור הצעיר של היהודים בצרפת אחרי השואה ובעשייה חינוכית במסגרת כ"ח ("כל ישראל חברים") למען ילדים יהודים שהיגרו לצרפת מצפון אפריקה. הרבה לבקר וללמד גם בישראל.

בין חיבוריו: **"הומניזם של האדם האחר"**, **"תשע קריאות תלמודיות"**, **"אתיקה והאינסופי"**.

מבט של פנים מן העבר.

הנער מִפְּיּוּם. אחד מציורי הדיוקנאות הרבים שנמצאו על ארונות קבורה (מומיות) בעיר Fayum במצרים העתיקה, מאה 2 לספירה (מוצג במוזיאון הלאומי בורשה)

הצעה לתרגיל: פנים אל מול פנים

שבו עם בן/בת זוגכם לשולחן, פנים אל פנים.

נסו לצייר או לשרטט בעיפרון (או בדרכים אחרות) את פניו, אפילו בקווים כלליים בלבד.

בינתיים, במהלך הציור, בקשו ממנו שיתייחס לפניו ולמה שניבט מהן לדעתו או להבעות פנים אופייניות שלו, יאיר נקודות מיוחדות בפניו, יספר סיפורים הקשורים בהן וכד'. אחר-כך החליפו תפקידים. בן/ת הזוג יציירו ואתם תספרו.

בסיום קיימו משוב אישי וקבוצתי:

- מה למדנו מתוך התרגיל? על עצמנו, על זולתנו, בכלל?
- האם וכיצד מתקשרים הדברים להגותו של לווינס?

פנים אל מול פנים.

"אמן", ציור של הצייר הצרפתי פייר-אוגוסט רנואר, 1878

לוינס: כאשר אתה רואה [פנים] חוטם, עיניים, מצח וסנטר, ואתה יכול לתאר אותם, אדי אתה פונה אל האחר כמו אל אובייקט¹ ... ייחודן של הפנים נעוץ במה שאינו יכול להצטמצם לכדי תפיסה?

פירושי מילים

1. אובייקט - חפץ דומם
2. תפיסה - כלומר, רק מה שתופסים בחוש (רואים) או בשכל (מבינים)
3. ראייה - במובן החושי, המצומצם, הסופי
4. אותנטי - אמיתי, כן

ראשית, יש לציין את עצם תמימותן של הפנים, את הצגתן הגלויה, ללא הגנה. מבין כל איברי הגוף הרי עור הפנים הוא עירום במיוחד ודל ביותר ... שכן יש בפנים דלות בסיסית. והא ראייה, שהאדם משתדל לחפות על דלות זו בגינונים והעמדות פנים למיניהן. הפנים חשופות ומאוימות, כביכול מגרות אותנו למעשה אלימות. יחד עם זאת, הפנים אוסרות עלינו להרוג.

(המראיין) **פיליפ נמו:** אכן, מסיפורי מלחמה אנו למדים, שקשה להרוג אדם המביט בך חזיתית.

לוינס: הפנים הן משמעות, משמעות ללא הקשר. כוונתי לומר, שהאחר, ביושר פניו, אינו דמות בתוך הקשר.

בנוהג שבעולם אדם הוא "דמות": הוא פרופסור בסורבון (אוניברסיטה בפריז), או סגן-נשיא של מועצת המדינה, או בנו של פלוני, וכן כל מה שכתוב בדרכונו, והאופן שבו הוא נוהג להתלבש ולהציג את עצמו. וכל משמעות - במובן הרגיל של המילה - שאתה בא לייחס אליו קשורה בהקשר ההוא. הווה אומר, משמעותו של משהו מותנית ביחסו למשהו אחר.

"הפנים חשופות ... ללא הגנה." פנים בידים, 2017, *Cara manos*

ואילו כאן, נהפוך הוא: הפנים הן משמעות לעצמן. אתה - זה אתה. במובן זה אפשר לומר שהפנים אינן "נראות". הפנים אינן יכולות להיהפך לתוכן שמחשבתך הייתה יכולה לאחוז בו. הפנים אינן יכולות להיות מוקלות בשום דבר, והן מוליכות אותך אל מעבר ...

היחס אל הפנים הוא איתי (מוסרי) מעיקרא (מהבסיס). הפנים הן מה שאינך יכול להרוג, או, לפחות, משמעותן היא לומר: "לא תרצח!"

[...] הפנים מדברות. הן מדברות במובן זה שהפנים מאפשרות כל דיבור, ומהן הוא נפתח. זה עתה דחיתי את המושג ראייה³ כדי לתאר את היחס האותנטי⁴ אל האחר; הדיבור, וליתר דיוק - המענה או האחריות, הוא הוא היחס האותנטי הזה [אל האחר] ...

"לא תרצח" הוא הדיבר הראשון של הפנים ... פני האחר גם דלות: הן הן הדל, שבעיניו אני כל-יכול, ואשר לו אני חב הכול ...

בתוך ההליכה אל הפנים ישנה גם הליכה לרעיון האל ...

מתוך הפרק "הפנים" בספר: "אתיקה והאינסופי - עמנואל לוינס, שיחות עם פיליפ נמו", הוצאת מאגנס, ירושלים, תשנ"ה, מלוקט מעמ' 67-71

1. מה קורה כשמביטים באופן ישיר בפניו של אדם? מה קורה למביט, ומה קורה לזה שמביטים בו? (תוכלו להתבסס גם על ההתנסות האישית שלכם בפעילות לעיל).
2. מה מיוחד בפני האדם, לפי לווינס, ואילו השלכות מוסריות נובעות מכך, לדעתו? חוו דעתכם.
3. כיצד אפשר להבין את דברי לווינס, שפניו של האחר מצוות עלינו "לא תרצח"? (שימו לב שאיסור רצח כאן מהווה בסיס לכל ציווי מוסרי, ולא רק לרצח ממשי).
4. היחס האתי (המוסרי) אל הפנים אינו מבוסס על ראייתן המסוימת, אלא על ההכרה בכך שהן כביכול **אינן** ניתנות באמת לראייה. וזהו לפי לווינס הבסיס לאחריות כלפי האחר ולכל תפיסה מוסרית. נסו להסביר טענה זו. מה דעתכם עליה?
5. כיצד מבסס לווינס את רגש האחריות על תפיסתו את האחר? מהי אחריות, לפי לווינס?
6. במה דומה ובמה שונה תפיסה זו מזו של ההוגים הקודמים שלמדת לעיל?

ניתוח דברי לווינס

הגותו של לווינס היא אתגר לאדם המודרני. בעולם שבו מקומו ומעמדו (הפילוסופי והדתי) של המוסר הולך ומתערער, חתר לווינס לבסס את מרכזיותה של האתיקה (תורת המוסר) כ"פילוסופיה ראשונית". בניגוד לשיטות פילוסופיות מקובלות שניסו לבסס את המוסר על הסברים שכלתניים (כמו קאנט) או על שיקולים תועלתניים, לווינס טוען כי היחס המוסרי קודם לכל מחשבה או אינטרס, והוא מבוסס על אחרותו של האדם האחר. ובניגוד לתפיסה המקובלת שלפיה עלי להתנהג באופן מוסרי כלפי זולתי כיוון שהוא דומה לי (טיעונים כמו: "כולנו בני אדם", "האחר הוא אני" וכד'), לווינס לא הדגיש את הדמיון הכללי שבין בני אדם אלא דווקא את ההבדל ביניהם. כלומר, באופן פרדוקסאלי, אני מחויב מוסרית לזולתי דווקא כיוון שהוא שונה ממני, שהוא **אחר**, ועלי לקבל ולכבד את אחרותו. (מבחינה זו, החידוש הוא בכך ש"האחר **אינו** אני"). וכך יש להבין גם את הציווי "ואהבת לרעך כמוך": "כמוך" אינו מתייחס לרעך (כלומר רצי אינו 'כמוני', הוא שונה ממני) אלא לאהבה כלפיו.

כפי שכותב לווינס בקטע שלמדתם כאן, האחר בעצם אחרותו, אינו ניתן לעולם להבנה או להסבר ממצה, וככזה מציב בפניי את התביעה המוסרית להכיר באחרותו. תביעה זו באה לידי ביטוי כללי בציווי הבסיסי "לא תרצח", אולם היא מתייחסת לכל מערכות היחסים שבין בני אדם (האיסור לפגוע בזולת, לביישו, לרמותו וכו'; ועל דרך החיוב - החובה לכבדו, לסייע לו וכו').

חידוש מעניין נוסף הוא הקביעה כי המפגש עם האחר מגולם בעיקר במפגש עם הפנים שלו. פני הזולת הם החלק החושף את האדם כפי שהוא, ללא מסכות (העמדת פנים) או הגנה (בניגוד ליתר חלקי הגוף שמקובל בדרך כלל לכסותם), ולכן במפגש אתם בא לידי ביטוי היחס המוסרי בטהרתו. (בהקשר זה אפשר להזכיר את הביטוי "תסתכל לי בעיניים", או על דרך השלילה: "לא יכול להסתכל לו בעיניים" ... כביטוי ליחס אמיתי וחסר פניות ומסכות.)

פנים - אורות וצללים. דיוקן נערה יהודיה בעיר טנג'יר במרוקו, 1874

לסיכום, במבט שלנו באדם אחר (ושל אחרים בנו) מצוי שורש היחס והמחויבות המוסריים שלנו כלפיו. אמנם גם ללא קשר עין ישיר חלה מחויבות זו, אולם נראה כי לפי לווינס, מה שמכונן אותה הוא עצם האפשרות של המפגש עם הפנים.

העשרה:

"יָאֵר ה' פָּנָיו אֵלַיךְ." נחום גוטמן, ברכת הכוהנים, פסיפס בבית הרבנות הראשית בתל-אביב

על הפנים בשפה

לרעיון הפנים ומרכזיותן בתפיסת האדם שורשים עמוקים גם במקרא ובמקורות חז"ל והספרות לדורותיה, ואפשר להמחיש זאת באמצעות ביטויים שונים המשמשים עד היום בשפה העברית (ומקצתם - גם בשפות אחרות).

דוגמא בולטת הוא הביטוי הידוע **הַלְבַּנַּת פָּנִים**.

מקור הביטוי בתופעה הפיזית המוכרת לכולנו, שכאשר אדם חווה השפלה או עלבון, פניו מחווירות (מלבינות). הדם כאילו אוזל מפניו, ומכאן ההקבלה החריפה לשפיכות דמים (רצח): "כל המלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים". (על פי מסכת בבא מציעא דף נח, ע"ב)

בדומה, שימו לב לביטויים כמו: **בְּסֶבֶר פָּנִים יפֹת, מאור פנים, הִדְרַת פָּנִים** (כבוד האדם המשתקף כביכול בפניו), **נשוא פנים** (מועדף, אדם חשוב ומכובד), **הַעֲמִיד פָּנִים, הַחְמִיץ פָּנִים, עזות פָּנִים** (חוצפה), **קָדְרוּ פָּנָיו (התעצב),** ואפילו ביטוי הסלנג - "**על הפנים**", ועוד הרבה. בכל הדוגמאות הללו בולטת חשיבות הפנים באפיון האדם בפני עצמו וביחסיו עם זולתו.

(מעניין שלא רק ביחס לאדם אלא גם ביחס לאלהים עצמו עושה המקרא שימוש בדימוי זה, וכך תורם להקבלה ביניהם. למשל בדיבר השני בעשרת הדברות: "לא יהיה לך אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל פָּנָי" (שמות כ, 2), או בברכת הכוהנים: "יָאֵר ה' פָּנָיו אֵלַיךְ וַיִּחַן, וַיִּשָּׂא ה' פָּנָיו אֵלַיךְ וַיִּשֶׂם לְךָ שְׁלוֹם" (במדבר ו, 25-26). וכך בפיוט מן הסליחות "אֶתְאֲנוּ (באנו) לְחַלּוֹת פָּנֶיךָ, כִּי חֶסֶד וְאֶמֶת יִקְדָּמוּ פָּנֶיךָ" (על פי הביטוי בשמות לב, 11: "וַיִּחַל מִשָּׁה אֶת פָּנָיו ה'", במובן של: לְרַצּוֹת, לְרַפֵּק).)

גם בפסיכולוגיה מודרנית ובתורות הקבלה והמיסטיקה יש עיסוק נרחב בפנים וביכולת "לקרוא" בפניו של האדם ולגלות כביכול את המסתתר בהן.

• מדוע לדעתכם השיר נקרא "אחריות"?

אגי משעול, משוררת ישראלית (נולדה ב-1946)

- כיצד אפשר לקשר את השיר עם דברי לווינס על שלמדתם?

אֲחֵרִיּוֹת / אגי משעול

בְּחֶצֶר הָאֲחֵרִית
פֹּרֵחַ הַיּוֹם
(לְיוֹם)
הַקִּקְטוּס הָזֶה שָׁשְׂמוּ
לֹא יְדוּעַ לִי
וְאִם אֲנִי לֹא אֶרְאֶה אוֹתוֹ
מִי יִרְאֶה?

4. בין היחיד והחברה בכלכלה, בעולם ובהגות הציונית

א. רקע: שלי, שלך או שלנו?

בפרק הקודם ובפרק זה היו האדם היחיד ויחסו לזולת במוקד הלימוד ("אין אחד מהם דומה לחברו", "בשבילי נברא העולם"), אך שאלת החירות והאחריות נוגעת גם בעיצוב פניה החברתיים והכלכליים של המדינה שחיים בה. השאלה היא כפולה: מהי אחריות האזרחים לפנייה ולדמותה של המדינה, ומנגד - במה מתבטאת אחריות המדינה כלפי אזרחיה. כאן נתרכז בעיקר בשאלות החברתיות-כלכליות הנוגעות לכך. נשאל:

- מדוע יש פערים כה גדולים בין עשירים לעניים במדינות רבות ובכללן ישראל?
- מי אחראי לפתרון מצבם של העניים בחברה - העשירים, המדינה ואולי העניים עצמם?
- האם ראוי שהמדינה תגבה יותר מסים מן העשירים כדי לממן את הסיוע לעניים?
- האם הקלה על העשירים לקידום כלכלת המדינה מסייעת בסופו של דבר גם לעניים?
- עד כמה מותר למדינה להתערב בחיי הכלכלה החופשית כדי לקדם צדק חברתי?

שאלות אלו רבות דוגמתן נדונו רבות במאה העשרים, מן המרקסיזם, הסוציאליזם והקומוניזם במדינות הגוש המזרחי באירופה במחצית הראשונה של המאה העשרים, דרך משטרים דמוקרטיים וליברליים במערב אירופה ובארה"ב, שבהם שגשג הקפיטליזם, וכלה במשטרים סוציאלי-דמוקרטיים השולטים בצורה כזו או אחרת ברוב מדינות המערב כיום.

"העם דורש צדק חברתי!"

אחת מעצרות הענק של המחאה החברתית שנערכו ברחבי הארץ בקיץ 2011, באר-שבע, ויקיפדיה

ברבות מהמדינות, ובהן ישראל, מתקיים מאבק רעיוני ופוליטי בין שתי השקפות עולם חברתיות-כלכליות: **קפיטליזם וסוציאליזם** (ראו הסבר המושגים בעמודים הבאים).

קפיטליזם

השקפת עולם חברתית-כלכלית המבוססת על זכותו של כל אדם לקניין פרטי (כלומר: יכולתו לצבור הון אישי, להיות בעליו החוקי ולעשות בו כל שימוש ראוי) - כחלק מחירותו האישית, כל עוד לא יפגע בחירותו של פרט אחר לפעול באופן דומה.

המושג נגזר מן המילה **קפיטל** (בלטינית *caput* = ראש), שמשמעה: רָאשִׁי, גדול, ובהשאלה: הון, רכוש (כנראה מפני שבעולם העתיק הונו של אדם נמנה במונחים של ראשי צאן, בקר ועבדים).

הקפיטליזם נחשב אחד הביטויים המובהקים של המחשבה הליברלית (החופשית), ולשיטתו, באחריות מוסדות החברה להבטיח ולאכוף את זכויות הפרט ולהסדיר את היחסים הכלכליים בין בני-אדם שונים על-פי כוחות השוק (תחרות חופשית) הן ממניעים מוסריים והן משיקולים של תועלת חברתית.

ברוב מדינות המערב מתקיימת מדיניות כלכלית קפיטליסטית והן נבדלות ביניהן בעיקר בהיקף זכות הקניין הפרטי לעומת הזכויות הסוציאליות של כלל האוכלוסייה והיקף ההתערבות הממשלתית בשוק הכלכלי והתעסוקתי בשם עקרונות חברתיים.

סוציאליזם

השקפת עולם חברתית-כלכלית החותרת לבעלות משותפת ושוויונית של הציבור (החברה, או המדינה) על אמצעי הייצור ועל הרווחים הבאים מהם.

בכך מדגיש הסוציאליזם את זכויותיהם השוות של כלל העובדים ליהנות מפירות ההצלחה הכלכלית, ולא רק של בעלי-ההון כמו בקפיטליזם. הסוציאליזם נולד בסוף המאה ה-19 מתוך מעמד הפועלים באירופה, כתגובת-נגד להתגברות השיטה הקפיטליסטית ולצדם מושג הרכוש האישי.

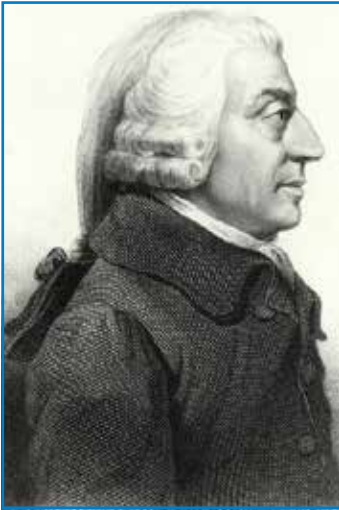
המושג סוציאליזם נגזר מן המילה: חברתי = Social. ההנחה העומדת בבסיסו היא כי האדם הוא יצור חברתי, ומטבעו להתקיים ולחיות בצורה שיתופית. התנהגות אחרת, אנטי-חברתית, היא לדעת הסוציאליזם תוצאה של קלקול חברתי, אשר לו אחראים המוסדות ומנגנוני הניצול הקפיטליסטיים, המובילים לניכור של האדם מהמשפחה, מהקהילה ולמעשה מהחברה כולה. הסוציאליזם הוא השלב השני מבין שלושה בדרך לתיקון החברה: אחרי שלב מהפכת הפועלים (הפרולטריון), ולפני המעבר לחברה שיתופית-שוויונית - הקומוניזם.

מאז המאה ה-19 קיימים בתנועה הסוציאליסטית זרמים רבים וגישות שונות ולעיתים מנוגדות באשר לדרך הנכונה להשגת מטרות התנועה. קיימים חילוקי דעות למשל בשאלת הריכוזי ות של הכלכלה, בהיקף ההלאמה של אמצעי הייצור ובמידת השילוב של כלכלת שוק עם עקרונות הסוציאליזם.

”כסף מגלגל את העולם”. צילום: Christine Roy

היכוח בין הקפיטליסט לסוציאליסט: אדם סמית' וקרל מרקס

אדם סמית (Smith) (1723-1790), פילוסוף בתחומי המוסר והכלכלה בתקופת הנאורות בסקוטלנד; נחשב "אבי הכלכלה" המודרנית, בעיקר בזכות ספרו "עושר העמים" (1776).

מקובל לראות בפילוסוף הסקוטי בן המאה ה-18 **אדם סמית** את אביו הרעיוני של הקפיטליזם. המושג קפיטליזם עצמו נוצר במחצית השנייה של המאה ה-19 כדי לתאר את השינוי הכלכלי והחברתי שהלך והתפתח באירופה במהלך העת החדשה (מאז המאה ה-17 בערך) לעומת תקופות קודמות בהיסטוריה, שבהן נהנו ממעמד מיוחד רק מעטים ומיוחסים (מלכים, אצילים וכו').

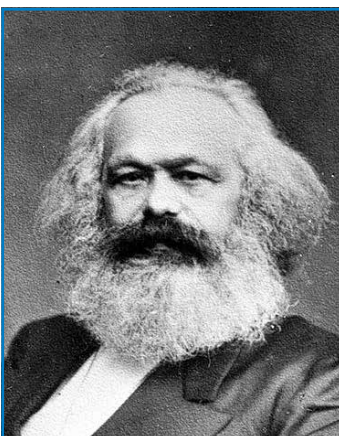
לפי **התפיסה הקפיטליסטית**, כפי שניסחה **אדם סמית**, הערך העליון בכלכלה הוא חירות הפרט; זו השקפה ליברלית של "כלכלה חופשית". לפיכך, אין צורך בהתערבות חיצונית כלשהי של המדינה (הפוגעת בהכרח בחופש) כאשר מתקיים שיתוף פעולה מרצון בין שני צדדים היוצאים מכך נשכרים. העיקרון הקפיטליסטי המנחה הוא שאדם פועל בראש וראשונה לקידום האינטרסים שלו עצמו, ותפקיד המדינה הוא רק ליצור את התנאים שיאפשרו זאת באופן מיטבי לכול. במצב זה פועלת מעין "יד נעלמה" של "כוחות השוק" (כגון ביקוש מול היצע, כוח שיווקי וכו') שאסור למדינה להתערב בה או להגבילה. יתר על כן, על המדינה לפעול לקידום מדיניות הפרטה (העברת משאבים לאומיים לידיים פרטיות) ולצמצום מדיניות של 'מדינת הרווחה'. עם זאת, לפי סמית, מתוך פעולתו למען האינטרסים האישיים שלו, פעמים רבות אדם מקדם גם את האינטרס החברתי, וזו דרך

יעילה וראויה יותר מאשר אילו עשה זאת בכוונה ובאופן ישיר. מבחינה זו, תחרות חופשית, יוזמה פרטית ושאיפה לרווח עדיפות יותר ממנגנונים ציבוריים הפועלים כביכול רק למען טובת הכלל.

לעומת זאת, לפי **התפיסה הסוציאליסטית** (חברתית), כפי שניסחה **קרל מרקס**, מסגרת של כלכלה חופשית מייצרת בהכרח פערים חברתיים, כך שהעשירים מתעשרים יותר על חשבון השכבות החלשות ותוך ניצולן, ואילו העניים מתרבים ואף נעשים עניים יותר.

"הפירמידה של השיטה הקפיטליסטית" (1911), כרזה בגנות הקאפיטליזם, המציגה את הפועלים בתחתית הסולם החברתי, ועליהם נבנים כל המעמדות האחרים.

קרל היינריך מרקס (1818-1883), הוגה דעות, כלכלן ועיתונאי מהפכן גרמני-יהודי. מבקר החרף של הקפיטליזם ומניח היסודות של הסדר התעשייתי המודרני ושל המחשבה הסוציאליסטית. בין חיבוריו המרכזיים: "המניפסט הקומוניסטי" (1848), "הקפיטל" (1867).

במשנתו הסוציאליסטית של **קרל מרקס** המושג קפיטליזם מופיע ככינוי גנאי למשטר לא-שוויוני (שבו עיקר ההון מצוי בידי הבעלים של אמצעי הייצור), ומכאן שם ספרו הנודע (שחיבר יחד עם פרידריך אנגלס) "הקפיטל: ביקורת הכלכלה המדינית". (ראו את המושג סוציאליזם).

במקום חירות הפרט הסוציאליזם מדגיש ערכים חברתיים של שוויון וערבות הדדית. אין להתיר לחיי הכלכלה להתנהל רק לפי "כוחות השוק", אלא מתפקיד המדינה להתערב בכלכלה ולפעול באופן יזום לשוויון חברתי, לצמצום פערים כלכליים ולסיוע לשכבות חלשות. דוגמאות לכך בימינו: העלאה של נטל המסים על העשירים לטובת העניים; חקיקת חוקים המסדירים את זכויות העובדים ומגבילים את כוחם השרירותי של המעסיקים; הסדרה בחוק של סיוע ושירותי רווחה מטעם המדינה לשכבות חלשות; העברת משאבי-טבע ונכסים בעלי ערך ציבורי לידי המדינה ("הלאמה") וכד'. (גרסה מיוחדת של הסוציאליזם הוא הקומוניזם החותר גם לחיי שיתוף ולביטול מוחלט של הקניין הפרטי).

1. עירכו השוואה בין סמית' (קפיטליזם) ובין מרקס (סוציאליזם). התייחסו למשל לנקודות הבאות: מבנה החברה, היחס בין מעמדות שונים, חלוקת ההון, זכויות האדם וערכים מרכזיים (תוכלו לערוך את השוואה בטבלה).
2. מה דעתכם, איזו השקפה חברתית-כלכלית נכונה יותר, ואיזה ערך גובר במקרה של התנגשות: חירות או שוויון?
3. האם לדעתכם עידוד היחיד והיחזמה החופשית שלו מנוגד לקידום שוויון ורגישות חברתית? נמקו.
4. מה המצב היום במדינת ישראל, ומה ראוי שיהיה בה לדעתכם?

העשרה:

סקר או שקר?

"קפיטליזם - עובד בשבילי!" סקר רחוב (והצגה) ברובע התיאטראות בלב ניו-יורק, סמל הקפיטליזם המערבי (שימו לב ליחס בין 'אמת' ו'שקר' בזמן הצילום).
(צילום: Weixi Zeng, ויקיפדיה) CC BY-SA 3.0

בסקר שנערך בשנת 2015 עבור מכון בינלאומי לקידום הצדק והשגשוג (Legatum Institute), התברר במפתיע שרוב האמריקנים (55%) מאמינים כי השיטה הקפיטליסטית מרחיבה את הפערים בין עשירים לעניים: העשירים הופכים להיות עשירים יותר, ואילו העניים - עניים יותר. במדינות אירופה השיעורים גדולים אפילו יותר: 64% מהנשאלים בבריטניה ו-77% בגרמניה.

רק 49% ממשתתפי הסקר האמריקאים (ובאירופה, כ-40%) האמינו כי יוזמה חופשית - שהיא עיקרון יסוד של הקפיטליזם - עדיפה על יוזמה ממשלתית כדי לעודד יציאה מעוני. (על פי העיתונות)

מסכת אבות: ארבע מידות באדם

הצגה קצרה וממצה של גישות שונות לגבי היחס בין רכוש היחיד והאחר נמצא כבר במשנה קדומה זו, וכבר רבים עמדו על הקרבה בינה ובין הגישות הכלכליות השונות בזמננו:

לוט ובני משפחתו נמלטים ממהפכת סודום ועמורה, ג'ון מרטין, 1852

ארבע מדותי באדם:

האומר שלי שלי ושלי שלי - זו מדה בינונית².

ויש אומרים, זו מדת סדום³.

שלי שלי ושלי שלי - עם הארץ.

שלי שלי ושלי שלי - חסיד.

שלי שלי ושלי שלי - רשע.

פירושי מילים

1. מידות - תכונות אופי, סוגי הרגלים
2. מידה בינונית - תכונה ממוצעת, נורמלית
3. מידת סדום - תכונה גרועה במיוחד, המיוחסת לאנשי סדום, שעשו (לפי המסופר בתנ"ך) מעשים רעים מתוך רוע-לב.

מעמד הפועלים. פועל בתחנת כוח, צילום משנת 1920 של הצלם האמריקאי לואיס היין (מיזם "גברים בעבודה")

1. סדרו את המידות השונות מהטובה ביותר לדעתכם לפחות טובה. (התעלמו בשלב זה מדברי השיפוט שבמשנה.) הסבירו.
2. התאימו בין היגדים שונים במשנה ובין גישות חברתיות-כלכליות שלמדת בפרק זה. הסבירו.
3. מדוע לדעתך המידה "שלי שלי ושלי שלי" מוצגת גם כמידה בינונית וגם כמידה גרועה במיוחד (מידת סדום)? מתי לדעתך היא עלולה להפוך לכזו?
4. הכינו את ההיגדים בצורה מעוצבת ובצירוף תמונות המדגימות אותם בעזרת תופעות בימנו.

גם במדינת ישראל ניטש ויכוח נוקב בשאלות אלו, והן היו חלק ממחלוקת אידיאולוגית עמוקה בתוך היישוב היהודי בארץ כבר בראשית דרכו.

נציג בקצרה שתי עמדות מרכזיות בוויכוח זה בהגות הציונית שייצגו שני מנהיגים בולטים ביישוב היהודי בארץ ישראל. **דוד בן-גוריון** הסוציאליסט - מנהיג תנועת הפועלים (לימים מפלגת העבודה) ומנהיג היישוב כולו לפני קום המדינה ואחריה - ובר-הפלוגתא שלו, **זאב ז'בוטינסקי** - מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית, הליברלית, שממנה צמחה לימים תנועת החירות (ואחר כך - הליכוד). קל לראות עד כמה הדין הזה רלוונטי גם היום.

ב. בן גוריון: בגנות הרכושנות

לפניכם דברים שכתב **דוד בן גוריון** בראשית המאה ה-20 בגנות האידיאולוגיה הקפיטליסטית. את דבריו הוא מכוון בעיקר כלפי אנשי העלייה הראשונה, שהמושבות שהקימו התבססו על חלוקה מעמדית בין "בעלי הבתים" (בעלי ההון, המעסיקים) ובין עובדים ופועלים (שבתקופת העלייה הראשונה היו בעיקר ערבים, ואחר כך - יהודים).

בן-גוריון, כרוב אנשי העלייה השנייה, דחה אידיאולוגיה זו ודגל בדרך חיים סוציאליסטית, החותרת לשוויון לכול ולצדק חברתי. היהודים הסוציאליסטיים באותה עת הושפעו מאוד מהמהפכה הקומוניסטית שהתרחשה ברוסיה ב-1917 שבמהלכה חוסל שלטון הצארים העריץ והשלטון עבר כביכול לידי מעמד הפועלים, הפרולטריון.

על פי תפיסה זו, החברה וצרכיה קודמים לפרט, לחירותו ולרווחתו האישית. זוהי הנחת יסוד הכרחית להקמת חברה מוסרית, שוויונית וצודקת. לפניכם שני קטעים המשלימים זה את זה בהצגת השיטה עצמה ובביקורת על המצב הלא-שוויוני.

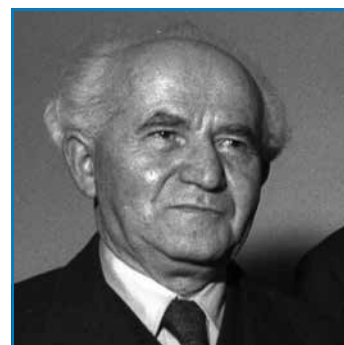
ציור קיר של סמל הסתדרות העובדים (על בסיס הספרה 1 - 1 במאי - חג הפועלים), ובתוכו ייצוג לתחומי עשייה שונים של תנועת העבודה. (מרכז הסמינרים של הנוער העובד והלומד, קיבוץ רביד) (נחלת הכלל)

המושבות הישנות שנוסדו בכוח האידאל הציוני ועל ידי נושאי דגל הציונות, אלא שניבנו על יסודות שכולם קפיטליסטיים - אנו מוצאים בהן כל דרכי ... השעבוד המצויים בכל העולם. מספר גדול של פועלים שכירים עמלים למען קומץ קטן של בעלי-בתים. והפועלים המרוויים בזיעתם משך שנים את המושבה והשומרים הנותנים את חייהם בהגנת המושבה וכל אשר בה - נחשבים לזרים ונוכרים המשוללים כל זכות אזרח, ואין להם חלק ונחלה בהנהלת המושבה.

כמה מהאיכרים נזהרים בדיני תרומות ומעשרות. ביקבי ראשון-לציון

וזיכרון-יעקב מקפידים על הלכות יין נסך וממונים מיוחדים משגיחים על כשרות היין - כי אחרת יבולע לעסק. אולם לשווא תחפשו ביחסי הבעלים לעובדיהם שמץ ממוסרם של הושע, עמוס, ישעיהו וירמיהו.

דוד בן גוריון, 'סכנות הרכושנות', בתוך: **מעמד לעם: פרקים לביחור דרכה ויעודה של תנועת הפועלים**, עמ' 28-29 (המאמר פורסם בעיתון יהודי בניו-יורק, 12.2.1918), מתוך פרויקט בן יהודה

דוד בן גוריון (גרין)

1886-1973

ראש הממשלה הראשון (1948 - 1954), כהונה שנייה (1955 - 1963). נולד בפלונסק שבפולין והתחנך בבית ספר עברי שייסד אביו, איש "חובבי ציון". ב-1906 עלה במסגרת העלייה ה-2 לארץ ישראל (שהייתה תחת שליטת הטורקים). עבד כפועל חקלאי במושבות היהודיות, היה פעיל במפלגת "פועלי ציון" ששילבה ציונות וסוציאליזם וחתר לקידום רעיון העצמאות המדינית של העם היהודי בארץ ישראל.

ב-1915, בזמן מלחמת העולם ה-1, גורש בידי השלטונות הטורקיים והגיע לארה"ב. בתום המלחמה ב-1918 חזר לארץ (שעברה לשליטת הבריטים) וכיהן, בין עוד הרבה תפקידים, בתור המזכיר הכללי של הסתדרות העובדים ויו"ר הנהלת הסוכנות היהודית. הוא נחשב למנהיג היישוב היהודי והוא שהכריז על הקמת המדינה בתום המנדט הבריטי ב-14.5.1948. עד 1954 היה ראש הממשלה ושר הביטחון. הוא עיצב את דמותו של צה"ל כצבא העם כולו, וכן פעל לחקיקת חוק חינוך ממלכתי. ביוזמתו התאפשרה העלייה הגדולה לאחר הקמת המדינה.

ב-1953 פרש מהממשלה ועבר לשדה-בוקר להגשמת חזונו ליישוב הנגב. בשנים 1955 - 1963 חזר לכהן כשר ביטחון וגם כראש ממשלה, אך ב-1970 חזר לשדה בוקר, שם נפטר ב-1973.

שוויין ושיתוף. בני נוער צועדים בעצרת הקיבוץ המאוחד עם דגלי כחול-לבן ואדום, 1951. הדגל האדום מזוהה בעולם עם המהפכה הסוציאליסטית לזכר "דם הפועלים שנשפך" (באדיבות אביבה שני, בית חרות)

חצר היקב בראשון לציון, בערך 1907. במרכז התמונה דוד בן גוריון כפועל צעיר אוחד באשכול ענבים. (מוזיאון ראשון לציון)

הפועל מודה בזכותו הציונית של ההון הפרטי במידה שהוא משמש את צרכי הציונות - הרחבת העבודה העברית וכשרון קליטת העלייה, במידה שהוא מאפשר קיום הגון לעובד היהודי ומבטיח את גידולו המתמיד של היישוב. בעיני הפועל אין ההון - גם הפרטי - אלא אמצעי לבניין הארץ ולהגשמת הציונות. אולם בעיני בעל-הבית, ההון הוא מטרה לעצמו, מטרה עליונה וקדושה, והעובד לא נוצר אלא לשמשו ולהגדילו. בעל הבית מודה רק בחוק אחד - "החוק המשקי להרבות בהכנסה ולמעט

בהוצאה". הפועל הבונה את המשק בזיעת אפו אינו קיים אלא בזכות ההון ובחסדו ולשמו. תעודת המשק אינה לפרנס את עובדיו, אלא להגדיל את רווחי בעל הבית. הרכוש הפרטי והמשק הפרטי הוא קדוש. ובעל הבית יכול לעשות בתוך שלו כאוות נפשו. ארגון הפועלים וזכויותיהם בעבודה אינו אלא התערבות זרה ברשות שאינה שלהם והפרת החופש הקדוש והעליון של בעל המשק ...

הניגוד בין התפיסה הפועלית שההון צריך לשמש את הציונות ובין התפיסה הבעל-בתית שהציונות צריכה לשמש את ההון - אינו ניגוד מעמדי בלבד. כאן יש סתירה עמוקה בין ציונות עקבית ונאמנה ובין ציונות מסולפת ומסורסת תוכן. כבמלחמתו על עבודה עברית כן גם בעמדתו בשאלת ההון אין הפועל עושה שליחות מעמדית בלבד, אלא נלחם על עיקר לאומי הקובע את גורל המפעל הציוני.

בן גוריון, 'המשבר בציונות ותנועת הפועלים', שם, עמ' 240-241 (מהרצאה בכפר יחזקאל, 2.7.1932), מתוך פרויקט בן יהודה

שאלות ?

1. מהי הביקורת של בן גוריון כלפי המושבות של העלייה הראשונה ודרכן הקפיטליסטית?
2. מדוע מזכיר בן גוריון את ההקפדה של האיכרים במושבות על דיני הכשרות השונים? (תוכלו לקרא במרשתת על מאפייני העלייה הראשונה.)
3. לדעת בן גוריון, התפיסה המעמדית מאיימת על כל המפעל הציוני. מדוע? מה דעתכם על כך, במבט של כמעט 100 שנה לאחור?
4. האם הביקורת של בן גוריון היא כללית (נגד הקפיטאליזם בכלל) או דווקא בהקשר הציוני? בסו תשובתכם.
5. דוגמא מובהקת לאורח החיים הסוציאליסטי-קומוניסטי בארץ הוא הקיבוצים. במבט לאחור - האם לדעתכם הסוציאליזם הקיבוצי הצליח? מה קורה היום בקיבוצים? מה נשמר ומה השתנה?

ואכן, הציונות הסוציאליסטית לא דחתה רק את הקפיטליזם אלא גם את האינדיווידואליזם הכרוך בה. היא ייסדה קבוצות וקיבוצים רבים שבהם התנהלו חיי שיתוף, שוויון ואחוה. מן היחיד ציפו להזדהות מלאה עם הכלל ועם האידיאלים הסוציאליסטיים. לא היה כמעט מקום לביטוי עצמי של היחיד ומאוייו בקרב חברי הקבוצה.

3. ז'בוטינסקי: בזכות המעמד הפרטי

מנגד, לפניכם דברים של **זאב ז'בוטינסקי** בגנות הסוציאליזם וביטול המעמדות. הוא מדגיש את חשיבות הדאגה לחלשים ולזכויות היסוד של כל תושב, אולם לא במחיר ביטול הרכוש הפרטי והיוזמה הפרטית, שהיא בעיניו המנוע להתפתחות ולקדמה של החברה.

בשם סדר 'סוציאליסטי' מבינים אנו שיטה כזאת, אשר אחת לעולם תסדר את כל היחסים החברתיים, אשר אחת לעולמים תבטל את ההבדל בין עני לעשיר, ואחר כך לא תהיה עוד החברה זקוקה לעולמים לתיקונים סוציאליים נוספים.

זה יכול להיות טוב ויפה, אפס, חסרון אחד יש בשיטה זאת - האדם יחדל לשאוף, ללחום, לתור אחר הטוב יותר, כי לא תהא שום תועלת בדבר: מצבו של כל אחד קבוע ומסודר מראש, אין הוא יכול לשנות בו מאומה, אסור לו לחלום על זאת; אין דבר שכדאי לאמץ בגללו את השכל, אין דחיפה עצמית לגלות שיטות עבודה חדשות, אפילו

זאב ז'בוטינסקי (1880-1940)

סופר, פובליציסט, נואם ומנהיג ציוני. נולד באודסה שברוסיה. בגיל צעיר מאוד נשלח ככתב של עיתונים רוסיים באירופה. לימים נודע כעיתונאי וכעורך מזהיר.

אחרי פרעות קייב (1903) שזעזעו את העולם היהודי, הצטרף לתנועה הציונית והיה מראשיה ברוסיה, ואף ארגן יחידות של יהודים להגנה עצמית. בימי מלחמת העולם הראשונה יזם את הקמת הגדודים העבריים שלחמו במסגרת הצבא הבריטי לשחרור ארץ ישראל משלטון הטורקים.

ב-1921 נבחר ליו"ר הנהלת הציונות העולמית, אך פרש ב-1923 והקים את **התנועה הרוויזיוניסטית** על רקע התנגדותו להתמקדות ההסתדרות הציונית במפעל ההתיישבות הסוציאליסטית בארץ ולמדיניותה הפייסנית כלפי השלטון הבריטי. ז'בוטינסקי הדגיש את חשיבות המאבק המדיני. הוא חתר להקמת מדינה יהודית משני עברי הירדן וצייד בשימוש בכוח צבאי יהודי ומאבק גלוי בבריטים, ששלטו כעת בארץ ישראל והגבילו את עליית היהודים אליה. בשנת 1928 עלה ארצה עם משפחתו לארץ, אך כשיצא לביקור בחו"ל ב-1930 לא הורשה לחזור בשל התנגדותו לשלטון. הוא נפטר בארה"ב ב-1930. עצמותיהם שלו ושל אשתו הועלו לארץ ב-1965 והם נטמנו בהר הרצל.

ז'בוטינסקי עשה רבות לתחיית השפה העברית והקים רשת בתי ספר עבריים ("תרבות"). הוא שלט בשפות רבות וכתיבתו כללה שירים, סיפורים, רומנים (ביניהם "שמשון").

המצאות טכניות. כל אדם נעשה כמין 'פקיד' של החברה, של המדינה הכל-יכולה; וכידוע, מטבעה של הפקידות להסתפק ב'יש', במצב הקיים, ב'מסורת'.

הקפיצים הגדולים והחזקים ביותר של הקדמה תלויים בעובדה שמיליוני בני אדם מחפשים, לוחמים, שואפים; ובסדר סוציאליסטי הוכרח כל זה להיעלם. מלבד זאת, כפי שרואים אנו ברוסיה, אשר בה השיטה הסוציאליסטית נתונה במבחן זה יותר מחמש-עשרה שנה, הרי היא קשורה בכל מיני הגבלות של החופש המדיני והאזרחי.

זאב ז'בוטינסקי, 'רעיון בית"ר (יסודות השקפת העולם הבית"רית)',
כתבים, כרך 'בדרך למדינה' (1934), עמ' 333-334

תנופת בנייה והתחדשות בעיר העברית הראשונה. כיכר דיזנגוף (המקורית) בתל אביב, שנות הארבעים של המאה ה-20

1. מהי הביקורת של ז'בוטינסקי כלפי עמדות סוציאליסטיות כגון זו של בן גוריון?
2. אילו נימוקים מעלה ז'בוטינסקי התומכים בעמדה אינדיווידואליסטית וקפיטליסטית?
3. עם איזו מן הגישות אתם מזדהים יותר, ומדוע?
4. איזו משתי הגישות מקובלת היום יותר במדינת ישראל? האם לדעתכם יש משמעות לתקופה שבה נכתבו הדברים, בהשוואה להיום?

4. נתינה בעולם של הפרטה

"לתת" פסל של האומן יעקב אגם בבניין ארגון החסד "יד שרה" בירושלים, 2002 (צילום: רפי שטרן) **ביד שרה** פועלים יותר מ-7,000 מתנדבים, מבוגרים וצעירים, מכל מגזרי החברה, בלמעלה ממאה סניפים ברחבי הארץ.

כיוון שהעולם שבו אנו חיים (עדיין) אינו שוויוני, עולה בהכרח שאלת האחריות לנזקקים ולשכבות החלשות בחברה. צדקה, מעשי חסד והכנסת אורחים הן כידוע מן המצוות החשובות ביותר במסורת היהודית, כמו גם בדתות אחרות, ויש להן ביטויים מעשיים רבים ושונים (סביב מעגל השנה ומעגל חיי האדם).

- האם יש לכלל אדם פרטי אחריות כלפי העניים, או שזו משימה המוטלת על המדינה (או מוסדות הקהילה) בלבד?
- מה טיב האחריות הזו ומהו היקפה?
- מיהו הנחשב בגדר "עני" לצורך מתן צדקה? ומהי הדרך הראויה לתת?

שאלות אלו ורבות אחרות עולות בהקשר של נתינה, צדק וצדקה, ולא נוכל להרחיב עליון כאן במסגרת זו.¹ עם זאת, נתייחס בקצרה לערך הנתינה עצמו - כחלק ממושג **האחריות והערבות ההדדית**.

א. "כֹּלֶם עֲרֵבִים זֶה בְּזֵה"

כבר הנביאים במקרא עמדו על נושאים אלו בהרחבה בדבריהם ובתוכחותיהם לעם. במובנים מסוימים, זה היה עיקר השליחות והחידוש שלהם: לעמוד לימין השכבות החלשות בעם, מי שקולם הושק או לא נשמע, ולשמש להם לפה בפני המלך ובעלי האמצעים. בהקשר זה אפשר להביא כדוגמא את הפסוקים הבאים מדברי **ישעיהו הנביא**, המוכיח את בני העם, כנראה בעיקר העשירים ובעלי העבדים, אשר מתפלאים, מדוע האל אינו נענה להם בעקבות הצום שלהם: **"לָמָּה צָמְנוּ וְלֹא רָאִיתָ, עֲנִינוּ נַפְשָׁנוּ וְלֹא תִדְעֶנָּה?"** והנביא משיב להם בשם האל כי הצום, העינוי, כפיפת הראש ולבישת השק אינם הדבר הרצוי לפני האל:

פירושי מילים

1. חרצובות - הכוונה כנראה לכבלים ואזיקים שבהם קשרו עבדים; ובאופן כללי יותר: כל מעשי הרשעות, השעבוד והניצול כלפי בני אדם אחרים
2. רצוצים - עייפים, חלשים; הכוונה לעבדים ואנשים חסרי-כוח ומעמד לעומת בעלי ההון
3. עני מרוד - עני מאוד
4. ארוכה - רפואה, הצלה

הַכֹּזֵה יִהְיֶה צוֹם אֲבָתְרָהּ, יוֹם עֲנוֹת אָדָם נַפְשׁוֹ! ...
הֲלוֹא זֶה צוֹם אֲבָתְרָהּ: פִּתַח חֲרָצוּבוֹת¹ רִשְׁעֵי ...
וְשִׁלַּח רִצּוּצִים² חֲפָשִׁים ...
הֲלוֹא פָרַם לָרֶעִב לַחֲמֹד, וְעֲנִיִּים מְרוּדִים³ תִּבְיֵא
בֵּית. כִּי-תִרְאֶה עָרֶם וְכִסִּיתוּ, וּמִבְשָׂרְךָ לֹא
תִתְעַלֵּם.
אִזּוּ יִבְקַע פִּשְׁתֵּר אֲזָרְךָ, וְאַרְכָּתְךָ⁴ מִתְהַרָה תִצְמַח,
וְהִלַּךְ לְפָנֶיךָ צִדְקָה, כְּבוֹד ה' יֵאֱסָפֶךָ ...

ישעיהו נח, 6-8

1 על נושאים אלו תוכלו ללמוד בגיליונות "יחסים" שיצאו גם הם בהוצאת משרד החינוך. בין הנושאים: קו העוני, דרכי נתינה, שוויון בחינוך ועוד.

אור ונתינה

”אָז יִבְקַע כְּשַׁחַר אֹרֶךְ”. צילום: Josh Boot

דימוי האור המופיע בפסוקים, ”אָז יִבְקַע כְּשַׁחַר אֹרֶךְ”, חוזר הרבה בהקשר של נתינה כביטוי של גדולת המעשה.

כך למשל בפתגם חז”ל: ”המדליק נר מנר, זה דולק וזה אינו חסר” (במדבר רבה, פרשה י”ג).
 - נתינה היא כהעברה של אור, שאנינו פוחת כשהוא עובר הלאה ומאיר לאחרים. פתגם דומה הוא: ”נֵר לְאָחֵד - נֵר לְמֵאָה”, שפירושו: מעשים שהתועלת הצומחת מהם לאדם עצמו יכולה ללא מאמץ נוסף להועיל גם לרבים.

כמו כן מוכרים הביטויים: להאיר את הדרך, להאיר פנים וכד’, המבטאים גם הם נתינה בדרכים שונות.

ברוח דומה כותב הרמב”ם לא רק ביחס לימי צום אלא גם בימי חג ושמחה, שבהם אדם יושב בחיק משפחתו וסועד את נפשו בארוחה דשנה וחגיגית, ועלול לשכוח את מי שלא זכו לכך. לפניכם דבריו מספרו ההלכתי הגדול ”משנה תורה”, הן בהקשר למצוות השמחה ביום טוב (בשלושת הרגלים) - שם הדברים נאמרים בנימה חריפה של ביקורת, שבוודאי מכוונת כלפי מציאות שהרמב”ם הכיר - הן ביחס למצוות השמחה המיוחדת בפורים:

פירושי מילים

1. כרסו - בטנו; זהו דימוי חריף נגד מי שעסוקים רק בעצמם, ואינם רואים את החלשים שחיים בקרבם.
2. קלון - בושה, ביזוי.

... שְׂאִין שְׂמֵחָה אֵלָא בְּבֶשֶׂר וַיִּין. וְכִשְׁהוּא אוֹכֵל וְשׂוֹתָהּ, הַיָּב לְהֵאכִיל לְגַר לִיתּוּם וְלֹא לְמִנְהָ עִם שְׂאֵר הָעֲנִיִּים הָאֲמֻלָּיִם. אֲכָל מִי שְׂנֹעֵל דְּלִתּוֹת חֲצֵרוֹ וְאוֹכֵל וְשׂוֹתָהּ הוּא וּבְנָיו וְאִשְׁתּוֹ, וְאִינוּ מֵאֲכִיל וּמִשְׁקָה לְעֲנִיִּים וּלְמָרִי נְפֶשׁ - אִין זֹ שְׂמֵחָת מִצְוָה, אֵלָא שְׂמֵחָת כְּרַסוּ¹ ... וְשְׂמֵחָה כְּזוֹ קִלּוֹן² הִיא לָהֶם ...

(משנה תורה, הלכות שביתת יום טוב, פרק ו, הלכה יז)

מוֹטָב לְאָדָם לְהִרְבּוֹת בְּמִתְנּוֹת אֲבִיוָנִים, מְלַחֲרָבוֹת בְּסִעּוּדָתוֹ וּבְשִׁלְחֵי לְרַעִיו - שְׂאִין שָׁם שְׂמֵחָה גְּדוּלָה וּמִפְאָרָה, אֵלָא לְשִׂמְחָה לֵב עֲנִיִּים וִיתוּמִים וְאֲלֻמְנוֹת וְגֵרִים, שְׂהַמְשִׁימָה לֵב הָאֲמֻלָּיִם הָאֵלוֹ מְדַמָּה² בְּשִׂכְיָנָה³ ...

(משנה תורה, הלכות מגילה וחנוכה, פרק ב, הלכה יז)

1. בשלוח - משלוח מנות (בפורים).
2. מְדַמָּה - מתדמה, נעשה דומה וקרוב.
3. שכינה - כינוי לאל (השוכן בעולם).

”הָא לְחֵמָא עֲנִיָּא ... כָּל דְּכָפִין - יִיתִי וַיִּיכַל, כָּל דְּצָרִיךְ - יִיתִי וַיִּפְסַח.”
 (פתיחת ההגדה לפסח: זהו לחם העוני ... כל הרעב יבוא ויאכל, כל הצריך - יבוא ויעשה פסח.) צילום מתוך הגדת ברצלונה, המאה ה-14

מובאות אלו ורבות אחרות מבטאות היטב את ערך העֲרְבוּת ההדדית.

המושג 'עֲרְבוּת' מושאל מן התחום הכלכלי והמשפטי לתחום המוסרי-דתי. מבחינה משפטית, עֲרַב הוא מי שמוכן להיות אחראי ללווה שיפרע את חובו למלווה (ולא - ייאלץ הערב לשלם את החוב). אם כך, הערבות איננה רק בגדר רעיון מופשט אלא יש לה משמעות מעשית: הערב עומד במקום זולתו, השניים הם כאילו אחד, מעורבים זה בזה. וכך גם במישור החברתי והלאומי, פירושה של הערבות הוא הטלת אחריות קולקטיבית על הכלל בעקבות מעשי היחיד, לטוב ולרע.

ביטוי מובהק לכך באמרה המפורסמת "כָּל יִשְׂרָאֵל עֲרִיבִים זֶה בְּזֶה" (מדרש ספרא, פרשת בחוקותי). במדרש הבא מוזכרת האמרה יחד עם משל מפורסם הממחיש אותה.

כָּל יִשְׂרָאֵל נִקְרָאוּ נֶפֶשׁ אֶחָת ... וְאִם חָטָא אֶחָד מֵהֶם – כּוֹלֵם עֲרִיבִים זֶה בְּזֶה.
[מִשְׁלַל] לְמָה הַדְּבָר דּוֹמָה?
לְבָנֵי אָדָם, שֶׁהֵיוּ כְּאֵין בְּסִפְיָנָה.
נִטֵּל אֶחָד מֵהֶם מִקִּדְחַת וְהִתְחִיל קוֹדֵחַ תְּחִתּוֹ.
אָמְרוּ לוֹ חֲבֵרָיו: לְמָה אַתָּה עוֹשֶׂה כֵּךְ?
אָמַר לָהֶם: מָה אֶכְפֵּת לָכֶם, לֹא תִחְתִּי אֲנִי קוֹדֵחַ?
אָמְרוּ לוֹ: שׁוּטָה! אַתָּה קוֹדֵחַ תְּחִתּוֹ, וְהַמִּים נִכְנָסִין וּמְצִיפִין
עֲלֵינוּ אֶת הַסִּפְיָנָה, וְכוֹלֵן אֲבוּדִין!

אוצר המדרשים, ילמדנו; בשילוב ויקרא רבה ד,ו (ובדומה: תנא דבי אליהו רבה, יב)

"הלוא פָּרַס לָרֵעַב לַחֲמֶךְ"
ציור של Charles de Groux,
1950 בקירוב.

1. מהם הדברים החשובים באמת בימי אבל ובימי שמחה כאחד, לאור דברי הנביא ישעיהו והרמב"ם? חוו דעתכם.
2. מדוע לדעתכם אלו הדברים המגדירים את חשיבותם ומשמעותם של הימים הללו?
3. הביאו דוגמאות לערך הנתינה במסורת היהודית ובמסורות אחרות. (למשל: מתנות עניים בחקלאות, צדקה וכד')
4. מהו הנמשל של משל הקודח בספינה? מדוע לדעתכם נקטו חכמים דווקא משל זה? (חשבו למשל במה דומים העולם או החברה לספינה? מה היחס בין נוסעי הספינה השונים?)
5. כיצד עשוי רעיון העֲרְבוּת (ומשמעותו הלשונית) להסביר את ערך האחריות?
6. באנגלית: **Hospitality** - הכנסת אורחים. מקור המושג במילה יוונית (hospes = אירוח), שממנה נגזרו מלים המוכרות לנו: הוספיטל (בית חולים) והוספיס (מלון), ודרך הפרסית והארמית גם המילים: אֶשְׁפֹּז, אֶשְׁפִּיזִין (אורחים בסוכה). מהו לדעתכם הקשר בין המילים השונות, ומה ניתן ללמוד מן הקרבה הלשונית ביניהן?

ר' ישועה ללום
(1950-1901)

מחכמי יהדות אלג'יריה. נולד בעיר קונסטנטין שם. בהיותו נער התייתם מאביו ואמו נטלה על עצמה את הפרנסה של המשפחה. בגיל 18 הוסמך לרבנות, ומאז שימש רב בכמה ערים, ומילא מגוון רחב של תפקידים בחיי הקהילה: חזנות, דרשנות, פעילות חינוכית, שחיטה כשרה וכו'. בכל המקומות שבהם פעל העמיד תלמידים רבים, לחם בהתבוללות הדור הצעיר, תרם לפיתוח חיי הקהילה ולעניין מחודש במסורת, וזכה להערכה רבה. בתקופת השלטון הנאצי פעל למען פליטים בצפון אפריקה.

נפטר והוא בן 49 בלבד, והותיר אחריו אלמנה ותשעה יתומים. בהלווייתו השתתפו אלפים: יהודים, מוסלמים ונוצרים. בשנת 1992 הועלו עצמותיו לארץ, והוא נטמן בבאר-שבע.

בספרו "ליקוטי אהרון" כונסו (ותורגמו) דרשות שלו ללוח השנה, מחזור החיים ונושאי אמונה, חסד ועוד. (כתבים אחרים שלו כנראה אבדו.)

"פְּתַחַתְּ תִּפְתַּח אֶת יְדְךָ"
צילום: Lina Trochez

ב. החכמים ללום ועוזיאל:

"לפתוח את היד ואת הלב"

נקודת מבט מעניינת על מערכת היחסים בין עשירים לעניים, בין מי שנותן למי שמקבל, מציג ר' ישועה ללום, מחכמי אלג'יר במאה ה-20. לפניכם קטעים אחדים המלוקטים מתוך ספרו "ליקוטי אהרון". הדברים מבוססים בעיקר על דרשותיו של הרב ישועה לפסוקים מספר דברים ט"ו העוסקים במצוות הצדקה.

הדעת נותנת שהעולם יהיה שווה בשווה, שלא יהיה אחד מעל לשני. וכשאנו רואים אחד עשיר ואחד עני אנו יכולים לומר שהעני לקח את חלק העוני של העשיר, היינו שחובה על העשיר להרים חלק מהעוני של העני שלקח עליו את עניותו שלו [...]

וזאת כוונת "כִּי יִהְיֶה בְּךָ אֶבְיֹֹן" (דברים טו, 7) – [ש]תתאר את העני כחלק ממך כי הוא לקח ממך חלקך בעניות, כדי שגם אתה תיקח מעליו עניותו בתתך לו: "נִתְּוֹן תִּתֶּן לוֹ" וְלֹא יֵרַע לְבָבְךָ בְּתִתְּוֹן לוֹ" (שם, 10) – אל יהיה בלבך צער על זה שאתה נותן לו ... כי אינך נותן לו משלך, אלא משלו אתה נותן לו. [...]

ר' ישועה ללום, "ליקוטי אהרון" - דרשות, מתוך דרוש כ"א, מכון בני-יששכר, ירושלים, תשס"ב

... העשיר [ש]לא מתחשב בעני, אינו יודע מהי עניות; אבל ביום תענית, כשהוא צם הוא מרגיש את הרעב, ורק אז הוא מבין מה זה רעב ומרחם על העני ...

על כן התורה מצווה "לֹא תִאֲמִין אֶת לְבָבְךָ וְלֹא תִקְפִּין אֶת יְדְךָ [מֵאֲחִיקָה הָאֶבְיֹֹן]" (דברים טו, 7) – אם תקשה לבך, ידך תיסגר, שאז האצבעות שוות, ואז תאמר לו: לך תעבוד כמוני;

אלא "כִּי פִתַּח תִּפְתַּח אֶת יְדְךָ לוֹ" (שם, 8) – ואז תראה האצבעות שיש ביניהן גדולים וקטנים, כך ברא הקב"ה בבני האדם גדולים וקטנים, וזה חי' מזה. [חי – נעזר, מתפרנס]

ליקוטי אהרון, דרשה י"ז

עוד עומד הרב ישועה ללום על ההבדל שבין **צדקה**, שהיא בדרגה פחותה בעיניו, לעומת **גמילות חסדים**, שהיא היחס הרצוי בין עשירים לעניים.

ודרך הטבע, גמילות חסדים גדולה מהצדקה:

כי בצדקה העניין ידוע, כשהעני בא פעם ראשונה נותן לו פראנק או דורו (= שמות מטבעות), כשישוב פעם אחרת בטח לא ייתן לו כמו בפעם הקודמת, הוא תמיד ילך ויפחית לו. ואם חוזר אליו בפעם השלישית יהיה לו מזל אם לא יעליב אותו.

ואילו בגמילות חסדים ההפך – אם למשל בפעם הראשונה הלווה לו פראנק או חמישה פראנק והחזיר לו אותם, בפעם הבאה לא יחשוש להלוות לו יותר, ואם גם את זה יחזיר לו הוא יהפוך להיות אצלו נאמן להלוות לו סכום אפילו גדול. ודבר ידוע הוא שכגודל העזרה לזולת כך גומלים לו מהשמיים; בדומה למינקת שככל שהיא תיתן חלב לתינוק ממשיך ובא לה עוד חלב. אבל אם תפסיק להניק יתייבש מקור החלב. [...]

ליקוטי אהרון, מתוך דרשה י"ז

שאלות ?

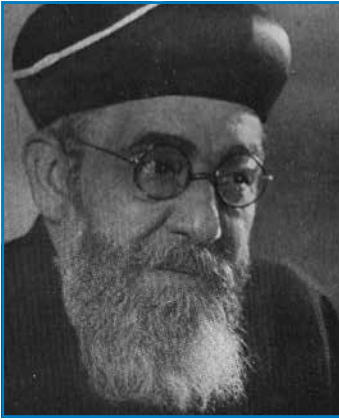
1. מה לומד חכם ללום מההדגשה שבפסוק "פִּי יִהְיֶה בָּרַךְ אֲבִיוֹן" על אי-השוויון בחברה?
2. לדעתו, כשאתה נותן לעני "אינך נותן לו משלך, אלא משלו". מדוע? חוו דעתכם על כך.
3. כיצד לדעתו משפיעה **תענית** (צום) על הרגישות כלפי **עניים**? (שימו לב גם לקרבה הלשונית בין המילים). מה דעתכם, האם רק מי שהתנסה בעצמו בסבל יכול לחוש גם בסבלם של אחרים?

אברהם מזמין לביתו את שלושת המלאכים.
הצייר הספרדי Bartolomé Esteban Murillo, 1667

4. באילו דרכים **אחרות** יכול העשיר לחוש קרבה ואמפתיה כלפי העני?
מהו הרמז שחכם ללום מביא לדבריו בצורתן של כפות הידיים במצב פתוח ובמצב סגור (קפוא)? כיצד הוא מבסס את דבריו על פירושו הדרשני לפסוקים מספר דברים. (עיינו תחילה בפסוקים במקורם ובהקשרם השלם בספר דברים פרק טו, פסוקים 7-11).

5. מה ההבדל בין גמילות חסדים ובין צדקה? מדוע לדעת הרב ישועה, גמילות חסדים עדיפה על צדקה? חוו דעתכם.

הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953)

הרב הראשי הספרדי הראשון של מדינת ישראל ואחד מהרבנים הבולטים בראשית המאה העשרים. נולד בירושלים כבן בכור לאב שהיה נשיא בית דין רבני. בגיל 13 נישא, ושנה אחר-כך התייתם מאביו. עול פרנסת המשפחה נפל עליו, והוא נאלץ לחלק את זמנו בין מלאכה ללימוד.

כבר בהיותו בן 20 נתמנה לרב בישיבה בירושלים, וכעבור כעשור נתמנה ל"חכם באשי" (רב ראשי ספרדי המוכר על ידי השלטונות התורכיים) ליהודי ה"יישוב החדש" בעיר יפו וסביבתה. הרב עוזיאל תמך והשתתף במפעל הציוני, ובשנת 1919 אף התמנה לנשיא תנועת "המזרחי" (תנועת הציונות הדתית). שימש ברבנות בקהילת סלונקי ואחר-כך בתל אביב-יפו (במשך שש-עשרה שנה), עד שהתמנה ל"ראשון לציון" - רב ראשי ספרדי לכל ארץ ישראל (ולימים -מדינת ישראל).

הוא היה חבר בוועד הלאומי וייצג את היישוב היהודי בפני השלטונות הבריטים ובפני האו"ם, ועסק רבות בפעילות ציבורית למען המדינה. בקיץ 1953 חלה קשות, ובצוואתו כתב בין היתר: "שמרו מכל משמר את שלום העם ושלום המדינה...". הרב עוזיאל נקט עמדות מתונות בענייני דת וחברה, ובין השאר תמך (בניגוד לרב קוק) בזכות הצבעה לכנסת לנשים.

בין חיבוריו: שו"ת "משפטי עוזיאל" וספר המחשבה "הגיוני עוזיאל".

ניתן להשלים דברים אלו בדברי הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, שהיה רב ראשי ראשון של מדינת ישראל. גם הוא עומד על תפקידו ושליחותו של העשיר בעולם הלא-שוויוני ועל כך שהעושר אינו של העשיר, אלא שייך לכול. וברוח המשנה ממסכת סנהדרין, נקודת המוצא שלו היא אחדות וערבות של כל בני המין האנושי שכולם צאצאי אדם הראשון.

פירושי מילים

1. העוֹשֵׁק והחֲמִסִּי שואבים את מציאותם מתוך מידת האנוכיות הזוללת שבאדם, שאינה יודעת שובע ורחמים, אבל היא דוגלת בַּגְּאוּת נִפְרָזָה² ויהירות מרובה ואומרת: כל אשר בכוחך לעשות עשה - לדכא נחשלים, לעשוק דלים ולשעבד תחת שלטונך חלשים ממך בכוח הזרוע והחרב. השקפת העולם הזאת מצדיקה את עצמה בעלי תאנה³ של תורת הגזע או פילוסופיה מוטעית האומרת שלא נבראו החלשים אלא כדי להשתעבד לתקיפים מהם ...
2. גאות נפרזה - תחושת עליונות וגאווה מופרזת ומוזגמת.
3. עלי תאנה - ביטוי לכיסוי מועט המחפה על חיסרון גדול.

העוֹשֵׁק והחֲמִסִּי שואבים את מציאותם מתוך מידת האנוכיות הזוללת שבאדם, שאינה יודעת שובע ורחמים, אבל היא דוגלת בַּגְּאוּת נִפְרָזָה² ויהירות מרובה ואומרת: כל אשר בכוחך לעשות עשה - לדכא נחשלים, לעשוק

דלים ולשעבד תחת שלטונך חלשים ממך בכוח הזרוע והחרב. השקפת העולם הזאת מצדיקה את עצמה בעלי תאנה³ של תורת הגזע או פילוסופיה מוטעית האומרת שלא נבראו החלשים אלא כדי להשתעבד לתקיפים מהם ...

לעומת זאת היהדות מעמידה את השקפת עולמה על יסוד אחדות העולם ואחדות האדם, שהוא נזר הבריאה, ואחראי לאחדותו של התבל, והפרחתו ושלומו. מתוך השקפה זאת היא מכריזה ואומרת: "הָלוֹא אֵב אֶחָד לְכָלֵנוּ, הָלוֹא אֵל אֶחָד בְּרָאֵנוּ, מִדּוּעַ נִבְגַּד אִישׁ בְּאָחִיו" (מלאכי ב, 10).

"כִּי לֹא יַחְדַּל אֶבְיוֹן מִקְרֵב הָאָרֶץ". "המלקטות", הצייר הצרפתי ז'אן-פרנסואז מילה, 1857. הציור מבליט את שלוש הנשים קשות-היום המלקטות את שיירי התבואה בפאתי השדה. עם פרסומו חולל הציור תהודה חברתית רבה.

ותורת ישראל מצווה ואומרת "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ; על פן אנכי מצוה לאמר: פתח תפתח את ידך לאחיק לעניך ולאביון בארצך" (דברים טו, 11).

האביון אינו ברייה שפלה ומיותרת בעולם שאתה רשאי להתעמר בה, לענותה ולהשמידה או אפילו להתעלם ממנה, אבל היא חלק מהכול, שלא יחדל מהיות. ואתה מצווה לקיימו, לא רק קיום עלוב, אלא בנדיבות לב ויד פתוחה.

כי לא נבראה האביונות אלא כדי לחייב את הנדיבות, כשם שלא נברא הרע אלא כדי שהאדם יתעורר לטובה ולברכה.

חכם בן ציון מאיר חי עוזיאל, "מכמני עוזיאל", חלק ב', שער ב' - הגות, מאמר ט': "העושה והצדק"

1. על מה מבסס הרב עוזיאל את ביקורתו כלפי הגישה הלא-שוויונית המביאה לדיכוי החלשים בידי החזקים?
2. מדוע יש עוני בעולם, לפי פרשנותו של הרב עוזיאל לפסוק מספר דברים?
3. האם לדעתכם דברי החכמים ללום ועוזיאל מתאימים יותר לעולם קפיטליסטי או סוציאליסטי? נמקו.

העשרה:

תעודת כשרות חברתית

תעודת הכשרות שאנו מכירים בדרך כלל מעידה על כך שהמוצר או העסק כשרים מבחינת ההלכה (כגון: הקפדה על הפרדת בשר וחלב, בשר כשר, וכד'). אולם לתורה ולהלכה עצמן יש גם דרישות אחרות למעסיקים, למשל: שכר הוגן, אי הלנת שכר, אי ניצול לרעה של עובדים (ברוח הפסוק "לא תעשק את רעך ולא תגזל. לא תליון פְּעֻלַּת שְׂכִיר אֶתְּךָ עַד בֶּקֶר", ויקרא יט), וכן דאגה לזכויות כגון: שעות עבודה הוגנות, תנאים פיסיים ראויים, נגישות לבעלי מוגבלויות וכד'.

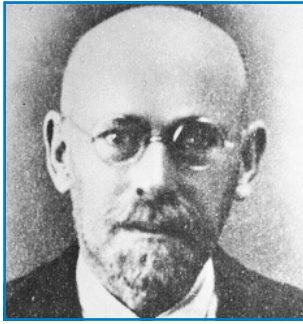
בשנת 2004 הוקמה עמותת "במעגלי צדק" במטרה לקדם ערכי צדק ומוסר יהודיים במדינת ישראל, ברוח הפסוק "צדק צדק תרדוף" (דברים ט"ז). אחת מיוזמות העמותה היא "תו כשרות חברתי". תעודה זו מוענקת לבתי עסק שבעליהם מתחייבים לשמור על נורמות חברתיות ומוסריות כלפי עובדיהם ולקוחותיהם. תעודות כאלה הוענקו לבתי עסק רבים בירושלים וסביבתה ובאזורים נוספים ברחבי הארץ. העמותה מבקשת מהציבור הרחב, דתיים וחילוניים כאחת, שיקפידו לקנות בבתי עסק המחזיקים את תו הכשרות החברתית ולא יסתפקו רק בבדיקת תעודת הכשרות של הרבנות בבתי העסק שהם נכנסים אליהם.

BFREINDLY2. "תו הכשרות החברתי"

באיזו מן הגישות הציוניות שלמדתם בפרק זה למצוא חיזוק ליוזמת "תו כשרות חברתית"? הסבירו.

- כיצד מבטאת יוזמה זו את ערך האחיות?

יאנוש קורצ'אק
(1878-1942)

נולד בוורשה שבפולין בשם **הנריק גולדשמיט**. נודע בשם-העט **יאנוש קורצ'אק** שבו בחר בכתביו, וכל חייו ראה עצמו יהודי ופולני כאחד. היה הופא, הוגה, סופר, פעיל חברתי ואיש חינוך. מחלוצי תחום המחקר של התפתחות הילד ושיקומו, וממבשרי התפיסה של זכויות הילד וחינוך דמוקרטי. הקים וניהל בתי ילדים, בעיקר ליתומים, שפעלו על פי משנתו החינוכית המיוחדת, וכללו גם בית דין של ילדים. חיבר ספרים בתחום החינוך, לצד ספרי ילדים. בתקופת השואה המשיך לקיים את בית היתומים שלו בגטו וורשה, וכשהגיע תורם של ילדי בית היתומים להישלח למחנה המוות טרבלינקה, סירב להצעת הגרמנים להינצל, ובחר ללכת למוות עם חניכיו. בכך הפך לאחד מסמלי הגבורה הגדולים.

קורצ'אק כתב ספרים ומחזות רבים, ביניהם הספר: **"כיצד לאהוב ילדים"** (1920), שקורצ'אק כתב בזמן מלחמת העולם הראשונה, כששימש קצין רפואה ביחידה קרבית, ובו הציג את עיקרי משנתו החינוכית. בספר הילדים **"המלך מתיא הראשון"** (1923) נגע קורצ'אק בתחושותיו של ילד בעולם של מבוגרים, ושילב רבים מרעיונותיו החינוכיים. בספר מסופר על הרפתקאותיו של הילד מתיא, נסיך קטן שהתייתם מאביו והוכתר במקומו למלך. המלך מתיא דואג לרווחתם ולזכויותיהם של הילדים ושואף להקים להם ממלכה, ובה בית נבחרים משלהם.

ג. קורצ'אק: "לא רק מקבלים, צריכים גם לתת!"

מקורות רבים מדברים על כך שכל אדם יכול לתת משהו, גם כשלאורה אין לו די. נתינה היא בעלת ערך בכל דבר ובכל שיעור. לכל אחד יש משהו לתת, גם למקבץ הנדבות. כל עוד יש לו יכולת לתת ולעזור לזולת - הוא מאשר בנתינה את קיומו, והופך את קיומו ואת הקיום בכלל לבעל ערך ומשמעות.

בהקשר זה יפים ומרגשים הם דברי המחנך **יאנוש קורצ'אק**, שכל חייו היו אחריות, דוגמא אישית ונתינה. כידוע קורצ'אק קשר את גורלו בגורל הילדים שהיו באחריותו בבית היתומים בוורשה בתקופת השואה, והוא אף צעד עמם אל המוות בטרבלינקה למרות שיכול היה להינצל.

קורצ'אק ביקש לתקן את העולם, והאמין ש"תיקון העולם יתאפשר בתיקון הילדים". הוא הקדיש את חייו לטיפול בילדים ופיתח שיטת חינוך ייחודית. במרכז משנתו עמדו לא התוכן הנלמד וסמכות המבוגרים אלא כבוד, אהבה והבנה ללב הילד, ועל דרך משותפת לכל בני האדם ללא הבדלי דת, גזע או לאום.

יאנוש קורצ'אק עם קבוצת ילדים, **Goclawek**, באדיבות ארכיון תצלומים **יד ושם**

לפי קורצ'אק, הילדות אינה 'הכנה' לחיים אלא חלק בלתי נפרד מהם. הילד שווה בערכו למבוגר, וגם לו יש עולם פנימי מלא ועשיר. על כן הוא זכאי ליחס של כבוד: יש לכבד את עבודתו, את רכושו הפרטי ואת מאמציו, ואין לזלזל ברצונותיו ובמה שמעסיק אותו. מכאן שתהליך החינוך אינו חיקוי של המבוגרים, אלא הוא השפעה הדדית ביניהם.

בבתי הילדים שהקים הוא יישם את דרכו המיוחדת. בצד הצבת גבולות ברורים ביקש קורצ'אק לפתח בילדים רגש מוסרי ומשמעת עצמית, עולם פנימי עשיר, דמיון ויוזמה אישית; ובה בעת גם להרחיב בהם את תחושת האחריות לעצמם, לסביבתם ולחברה כולה. הוא סמך על הילדים, בכל מצב ובכל גיל, שאם רק ירצו - יהיו אנשים טובים, אחראים ומועילים לחברה. הוא סבר שרצונם של הילדים קשור ביחס שבין רגשות ייאוש ותקווה הממלאים אותם, ולכן ביקש שכל ילד ידע שאינו בודד בהתמודדותו ובמאבקיו. לתת לו להרגיש אהוב, להרגיש בכאבו ובאכזבותיו ולעודד אותו גם כשהוא נכשל.

לפי קורצ'אק, החוקים שעל הילד לעמוד בהם צריכים להיות פשוטים ומובנים, ולחייב את כולם בשווה. בתי הילדים שהקים קורצ'אק התבססו על ממשל עצמי של הילדים ועל השתתפותם בניהול המוסד ובטיפול בענייני המשמעת.

בית דין ילדים

בין היתר התקיים שם בית-דין שהורכב מחמישה שופטים שהילדים בחרו מתוכם בהגרלה, ופסקי הדין ניתנו לפי ספר חוקים קבוע. (אחד המחנכים שימש בתור מזכיר בית הדין, אך לא הייתה לו זכות הצבעה במשפט.) קורצ'אק סבר כי כשהשופט קרוב בגילו לנאשם, יש יותר סיכוי שיתקיים משפט צדק. בתור בבית משפט זה נתבעו לדין ילדים ומבוגרים כאחד על עברותיהם. פסק הדין היה מחייב, אף שניתן היה לערער עליו ולבקש דיון נוסף לאחר חודש. בבית המשפט נידונו מעשים כגון: כינוי בשמות, התנכלות ולעג, וגם הפרה של תקנון בית היתומים (איחורים, רעש ואי ציות למחנכים ולתורנים). קורצ'אק תבע את עצמו שש פעמים בעילות שונות בחודשים הראשונים לקיומו של בית הדין.

קורצ'אק (רביעי מימין) עם המחנכים והילדים של בית הילדים "ביתנו", צילום משנת 1920

"גלויות זיכרון"

לפי קורצ'אק, אין לתת לילד את הכול מן המוכן. מטרת החינוך צריכה להיות הקניית עצמאות ותחושת אחריות, וקניין הערכים יבוא רק מתוך עשייה ועמל. לכן על הילד לקחת חלק פעיל בתהליך החינוך, וללמוד מתוך חוויותיו והתנסויותיו.

לקורצ'אק היה חשוב למשל שהילדים ילמדו לקשור שרוכים, להבריק את נעליהם ולצחצח שיניים בעצמם. בבית הילדים שלו חויבו כולם - ילדים ומבוגרים כאחד - בתורניות ובעבודות תחזוקה שונות. לאורך זמן התנסה כל אחד בכל התפקידים.

כאשר ילד מילא את תפקידו הוא זכה ב"גלוית זיכרון". לכל מטלה הייתה גלויה משלה.

'גלוית זיכרון' שניתנה לאדווין מרקוזה. באדיבות ארכיון תצלומים יד ושם

למשל: עבור קילוף של 200 קילוגרמים של תפוחי אדמה הילדים קיבלו "כרטיס פרח", עבור טיפול בילדים חדשים קיבלו הילדים "כרטיס טיפול טוב". הגלויות נתנו משמעות לעבודות היומיומיות, ולימדו את הילדים מוסר עבודה, והם אכן העריכו את הגלויות ושמרו עליהן. הודות להשתתפות הילדים במטלות השונות אפשר היה להסתפק במעט מבוגרים לניהול המקום (כחמישה מבוגרים עבור כ-100 ילדים).

ערך הנתונה

ברוח דומה, לערך הנתונה היה מקום חשוב במיוחד במשנתו החינוכית של קורצ'אק. מוטו חשוב בבית הילדים של קורצ'אק היה זה: "לא רק מקבלים, צריכים גם לתת!" והדבר כאמור בא לידי ביטוי בכל תחומי החיים בבית הילדים.

בתכנית רדיו שנתן קורצ'אק בשנות השלושים של המאה ה-20 הוא דיבר לא פעם על ערך הנתונה. בין היתר אמר את הדברים היפים הבאים, המציגים דרכים רבות של נתינה:

בול משנת 1962 לכבודו של קורצ'אק

חייט - כִּמָּה חֲרָשֶׁת? כִּמָּה כְּפָרוֹת לָחֵם אָפִיֶּת לְמַעַן זולתך?
 כִּמָּה זָרַעַת? כִּמָּה צָצִים נִטְעַת? כִּמָּה לְבָנִים הִנְחַת לְבִנְךָ בְּטָרֵם
 תִּאֲסֹף אֶל עַמָּךְ?
 כִּמָּה כְּפִתּוֹרִים תִּפְרַת? כִּמָּה תִּיקוּנִים הִטְלַאת, אַחִית? כִּמָּה לְבָנִים
 מְלוּכָלְכִים כִּיבִּסַּת?
 לְמִי הֶעֱנַקְתָּ מַחְמָה? בְּמִי תִמְכַּתָּ בִשְׂעָה שְׁכָנְשָׁל?
 לְמִי הוֹרִיתָ דָּרָה, בְּלִי לְתַבְעַ הַכָּרַת טוֹבָה וּמִתֵּן פָּרֶס?
 מֵה הִתְרַמְּתָה שְׁתַּרְמַת?
 אֶת מִי שָׁרַת?

מעובד על פי: יאנוש קורצ'אק, כתבים, כרך ב': פרוזה פיוטית, שיחות ברדיו, מפולנית - יונת סנד, אלכסנדר סנד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1996, עמ' 121

ובהזדמנות אחרת הציג מעין דו-שיח שלו עם זולתו, כנראה ילד, כאשר העולם מסביב נראה מתפרק מערכיו, והכול נראה מוטל בספק. איך אפשר לתת בעולם כזה? נראה כי בעצם חייו ומותו הגשים קורצ'אק בעצמו את אחריותו המוסרית לחניכיו ואת דבריו הנאצלים.

יש לך - תן!

קשה? - אני יודע. אבל תן בכל זאת. ללא תרעומת, מכל הלב. זה חשוב.
 ניסיון? - ומי יודע? אולי בְּשׁוֹרֶת הימים שיגיעו (לא כל-כך מהר), כאשר ישתנה האדם (חייבים להאמין), והוא ייחנה יותר לתת מאשר לאגור. פשוט לא יהיה מסוגל לנהוג אחרת.
 בינתיים תעניק משלך באורך רוח, עד אשר (חייבים להאמין) יחלוק האדם בשמחה את מה שיש לו.

שם, עמ' 130

"לתת את הנשמה ואת הלב..."
 אנדרטת יאנוש קורצ'אק ותלמידיו,
 האומן: ברוך סקציאר, יד ושם, ירושלים

1. באילו דרכים ביקש קורצ'אק לחנך לערכים של אחריות אישית ונתינה? (התייחסו לתיאור בית הילדים, בית דין הילדים וגלויות הזיכרון, וכן לקטעים שהובאו מדברי קורצ'אק).
2. מדוע לדעתכם הדגיש קורצ'אק ערכים אלו באופן מיוחד בבתי הילדים שניהל?
3. לפי קורצ'אק, כיצד יכול אדם לתת לזולתו או לחברה, ומה מאפיין לדעתו נתינה אמיתית?
4. קורצ'אק כותב: "יש לך - תן". האם לפי שיטתו אדם ש"אין לו" עדיין יכול לתת לזולתו? הסבירו.
5. התבוננו באנדרטה משמאל. כיצד היא מבטאת ערכים שונים בחייו ובמשנתו החינוכית של קורצ'אק?

הנתינה / ג'וז'אן חליל ג'וז'אן

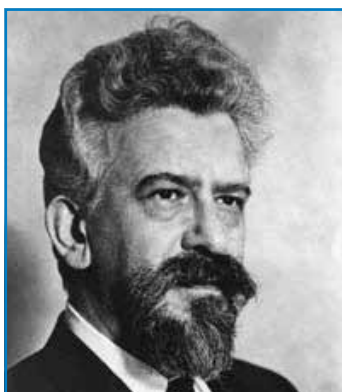
אתה נותן אך מעט, עת תתן מרכושך.
 רק עת תתן מעצמך, זוהי נתינת אמת ...
 יש הנותנים מעט מן הרב אשר להם, וצפוד חפצם, ורצונם המסתר
 מכתים את נתינתם; ויש הנותנים את כל המעט אשר להם - הם
 המאמינים בחיים, הם מלח הארץ וטנאם מלא תמיד;
 יש הנותנים בשמחה, והשמחה שקרם ...
 טוב לתת למבקש, אך מוטב לתת בלא בקשה, מתוך הבנה.
 רחבי הלב המחפשים את המקבל -
 שמחתם בחפשים רבה משמחת הנתינה.
 כל אשר לה ינתן באחד הימים, על כן תן עכשו, וְלָה תהיה הנתינה ...

ג'וז'אן חליל ג'וז'אן
 (1883-1931) משורר, סופר
 ואמן לבנוני נוצרי, שחי ופעל
 בארה"ב. בין חיבורו המרכזיים:
 "כנפיים שבורות", "הנביא"

(קטעים; מתוך הספר: "הנביא", הוצאת תמוז, כתר מודן הוצאה לאור בע"מ, 1978)

- מה ההבדל לפי השיר בין נתינת רכוש ובין 'נתינת אמת'? מה קשה יותר, ומדוע? חוו דעתכם.
- מהו המניע הראוי לנתינה, לפי השיר, ומדוע?
- איזו 'מתנת אמת' נתתם או קיבלתם בחייכם?

הרב אברהם יהושע הֶשְׁל
(1972-1907)

מהוגי הדעות החשובים ביהדות ארה"ב במאה העשרים. חוקר, סופר ומרצה בתחומי הפילוסופיה היהודית, קבלה וחסידות.

נולד בוורשה כבן זקונים למשפחה חסידית מיוחסת מצד שני הוריו. בגיל 16 הוסמך לרבנות. ושוב מאוחר יותר בבית המדרש הגבוה ללימודי יהדות, שנודע כמוסד ליברלי, שם המשיך לעסוק במחקרו על נבואה. לאחר עליית הנאצים לשלטון גורש לפולין, ובהמשך היגר לארה"ב, שם הצטרף למוסד ההיבריוניון קולג' של התנועה הרפורמית. לנוכח אי שביעות רצונו מדרכה הדתית של התנועה עבר לתנועה הקונסרבטיבית, ולימד בה בבית המדרש לרבנים עד סוף ימיו. בשנות החמישים ביקש לעלות לארץ, אך לא השתלב בממסד האקדמי בה. היה מעורב רבות בפעילות חברתית וציבורית, בנושאי זכויות אדם ושיתוף פעולה בין-דתית. מוסד על שמו עוסק עד היום בחינוך לקיימות.

ביצירתו עסק השל רבות במוסר הנביאים, וביקש להחזיר את רוחם ליהדות ההלכתית. עסק רבות בהתמודדות היהדות עם אתגרים מודרניים שונים. הושפע רבות גם מן הפילוסופיה הקיומית. בחיבוריו הדגיש שלא רק האדם זקוק לאל, אלא גם האל מחפש את האדם. בין חיבוריו המרכזיים: **"השבת: משמעותה לאדם המודרני"**, **"אלהים מבקש את האדם"**.

ד. א"י השל: "אחדים אשמים, אך הכול נושאים באחריות"

כל הערכים שנדונו במהלך לימודנו בספר זה נבחנים בסופו של דבר במבחן האחריות. מה אנו מוכנים לעשות כדי להבטיח את מימושם לא רק בחיים שלנו ושל הקרובים לנו, אלא גם ביחס לאחרים? כיצד אנו מגיבים לנוכח צוולות חברתיות, גילויים של אי-שוויון או חוסר-סובלנות, או פגיעה?

לקראת סיום הספר, נדון בסיפורו של הרב פרופ' אברהם יהושע הֶשְׁל, אחד מן האנשים המרתקים ומעוררי ההשראה ביהדות במאה ה-20. הרקע הוא הגזענות והאפליה נגד שחורים בארצות-הברית (כיום מקובל יותר הביטוי "אפרו-אמריקאים"). סוגיה זו מעסיקה את האומה האמריקאית מראשיתה ועד עצם היום הזה. בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20 המאבק בגזענות זו עלה מדרגה, וקול בולט בתוכו היה זה של הֶשְׁל, שנעשה לפעיל מרכזי של "התנועה לזכויות האזרח" בארה"ב.

הֶשְׁל שנמלט לארה"ב מן האנטישמיות באירופה הזדעזע מאפליית השחורים, ומתוך תחושת סולידריות עמוקה ומחויבות מוסרית ודתית קרא לקהילה היהודית כולה להירתם למאבק מתוך שותפות גורל. לימים יכתוב בדפי זכרונו: **"הרגשתי תחושת קודש במעשי... [אולם] חשתי שוב את שחשבתי עליו לפני שנים - שהממסד היהודי הדתי שוב החמיץ הזדמנות אדירה לפגוש את תנועת זכויות האזרח במונחי היהדות. היהודים הרבים שנטלו חלק פעיל בתנועה זו לחלוטין לא היו מוֹדְעִים למשמעותה במונחי המסורת של כתבי הנביאים"**. יתירה מזו, הֶשְׁל אף סבל מביקורת של ראשי המוסד האקדמי-דתי שבו לימד בשל פעילותו הציבורית בכללה.

נודעה במיוחד הידידות העמוקה שנרקמה בין הֶשְׁל ובין הכומר ד"ר **מרטין לותר קינג ג'וניור**, שהיה הדמות המרכזית במאבק השחורים, ואף זכה בפרס נובל לשלום (1964) על מלחמתו חסרת הפשרות בגזענות. בנאומו המפורסם ביותר על מדרגות אנדרטת לינקולן בשנת 1963 מול רבע מיליון איש נשא קינג את קריאתו: **"יש לי חלום שיום אחד תקום אומה זאת ותגשים את משמעותה האמיתית של סיסמתה: "אנו רואים אמיתות אלה כמובנות מאליהן: שכל בני האדם נבראו שווים" ... יש לי חלום שארבעת ילדיי יחיו יום אחד באומה בה הם לא יישפטו על פי צבע עורם אלא על פי טיב אישיותם"**.

השניים הכירו לראשונה בכנס שהתקיים בשנת 1963 בנושא **"דת וגזע"** בהשתתפות נציגים דתיים שונים. את הכנס פתח נאומו של הֶשְׁל, שזכה לתגובות נלהבות, וקינג חתם אותו. מאז שמרו השניים על קשרי ידידות חמים. (קינג נרצח באפריל 1968, ימים ספורים לפני ליל הסדר, שבו אמר היה להתארח בביתו של הֶשְׁל). בפתיחת נאומו תמה השל: **"דת וגזע - איך אפשר להגות את שתי המילים יחדיו?"** לפניכם שורות אחדות מתוך נאומו, שניכרת בהן רישומה של המשנה "לפיכך נברא אדם יחידי":

צעדת סְלֶמָה, אלבמה, 1965.
השל צועד לצד קינג ופעילי
זכויות האזרח בארה"ב. (ארכיון
אוניברסיטת דרטמות)

... גזענות גרועה מעבודה זרה. גזענות היא שטניות, רוצ' גמור ...
היא האיום החמור ביותר הנשקף מאדם לאדם. מקסימום של
שנאה בשל מינימום היגיון. מקסימום של רשעות בשל מינימום
חשיבה. אולי הַכֶּנֶס הזה ראוי היה שייקרא "דת או גזע". אינך
יכול לעבוד את אלוהים ובה בעת להביט על אדם כאילו היה
... סוּס

מהי אלילות? כל אל שהוא שלי אך לא שלך, כל אל שאכפת
לו ממני אך לא ממך - זהו אליל ... שנאת האחר על רקע גזעני
או דתי מן ההכרח שתופר בתור מה שהיא: כפירה, שטניות ... תכונתו הגואלת של האדם מצויה
ביכולתו לחוש אחווה משפחתית עם כל בני האדם ... כמה אסונות עוד עלינו לעבור על מנת שנכיר
בכך שלכל האנושות יש חלק בחירותו של בן-אנוש אחד; שכל אימת שבן-אנוש אחד נפגע, כולנו
סובלים כאב? מה שמתחיל כאי-שוויון של מעטים, יסתיים בהכרח כאי-שוויון של הכול ... לפיכך,
הבעיה איננה רק כיצד לעשות צדק עם האנשים שאינם לבנים ... אנו מוכרחים להוסיף ולקיים
באופן שווה בתודעתנו את מצוקתו של כל יחיד ויחיד המשתייך למיעוט גזעי, דתי, אתני או תרבותי.
למחשבה המודרנית יש נטייה להפחית ממידת האחריות האישית ... [וזו] סייעה למצפוננו לגדל ש
ריון קשקשים: הצטדקות, העמדת פנים ורחמים עצמיים ... רוב רובנו מסתפקים בהעברת הבעיה
לבתי המשפט, כאילו צדק הוא עניין למקצוענים ולמומחים. אך **עֲשׂוֹת מְשֻׁפָּט** הוא מה שהאל
דורש מכל אדם ...

במובן זה אפשר לתאר את זעקתו של הנביא כזעקת הפרקליט או לוחם הצדק, המשמש כְּפָה
לאלו שאין להם הכוח להגיש את התלונה שלהם עצמם. אכן, פועלם המרכזי של הנביאים היה
ההתערבות ... דחיפת אפם לעניינים שנראו לכאורה לא מעניינים ולא באחריותם. אדם שְׁקוּל הוא
זה הנותן את דעתו לעסקיו שלו [בלבד] ... ואילו הנביאים? להם לא ניתן שום מנדט מהאלמנות
ומהיתומים להגיש את תלונתם. הנביא הוא בן אנוש שאין בו סובלנות כלפי עוולות שנעשות לאחרים ...
אדישות לרוע חתרנית היא יותר מן הרוע עצמו. היא אוניברסאלית יותר, מְדַבֶּקת יותר, מסוכנת
יותר. כהצדקה שקטה היא מאפשרת את התפרצות הרוע. היוצא מן הכלל נהיה לכלל, ועקב
כך מתקבל על הכלל. תרומתם הגדולה של הנביאים לאנושות הייתה גילוי של רוע האדישות ...
התרחש פשע היכן שהתרחש - והנביא חש כאילו היה הוא עצמו קורבן וטרף לרוע ... הערכה כנה
של מצבה המוסרי של החברה שלנו תגלה: אחדים אשמים, אך הכול נושאים באחריות ...

מלוקט ומעובד מתוך: "גזענות היא כפירה ...", בתוך: אברהם יהושע השל, **אלוהים מאמין באדם**, ערך ותרגם: דרור בונדי,
הוצאת כנרת, זמורה-ביתן, דביר, אור יהודה, 2011, עמ' 29-38

1. מדוע הֶשֶׁל רואה בגזענות בעיה חמורה במיוחד ואף משווה אותה לאלילות?
2. מה הביקורת של הֶשֶׁל כלפי הנטייה להשתמט מאחריות לנוכח רוע?
במה שונים לדעתו הנביאים? האם לדעתכם כל אדם יכול לנהוג כמותם? הסבירו.
3. מדוע לפי הֶשֶׁל, גם אם רק מעטים אשמים, "הכול נושאים באחריות"? מה ההבדל בין
"אשמה" ו"אחריות"? חוו דעתכם.
4. כיצד מבטא סיפורו של הֶשֶׁל דוגמא אישית לקריאתו לנטילת אחריות?

סיכום הפרק

אני ואתה נשנה את העולם. קיר האהבה. גרפיטי במנהטן,
ניו-יורק. צילום: Renee Fisher

פרק זה חותם את לימודינו בספר "להיות אדם" ומשלים דיון שהחל בערכים המוקירים את היחיד: חיי, כבוד, ייחוד וחירות, ובד בבד חותר לערכים כלליים יותר של שוויון בין בני אדם, מעורבות חברתית ואחריות לאדם האחר ולעולם כולו. ביררנו מהן אחריות אישית ואחריות חברתית, ובחנו דוגמאות שונות בחיינו, שבהן ערכים אלו עומדים במבחן, במעגלים קרובים ורחוקים.

בפרק זה, שבו ועלו ערכים ונושאים שונים מכל תהליך הלימוד, והם נשזרו זה בזה, וחוברו אל חיי המעשה. זאת, ברוח דברי חז"ל: "תלמוד גדול, [בכך] שהתלמוד מביא לידי מעשה"

(מסכת קידושין דף מ, ע"ב). השאלות שבהן עסקנו בפרק זה ובכל פרקי הספר אינן יהודיות בלבד, אלא מעסיקות הוגי דעות ואנשי ציבור בעולם כולו.

בגלל ריבוי הנושאים שנדונו בפרק זה נציע לו סיכום קצר ממעוף הציפור, ונבקש גם מכם לעשות סיכום משלכם. בין השאלות המרכזיות שבהן עסקנו, נזכיר את המרכזיות שבהן, שחזרו בחלקן אצל הוגים שונים. אנו מציעים כי תבחרו את אחד הנושאים שגיליתם בו עניין מיוחד, ותנסו לסכם לעצמכם את הדעות השונות שלמדתם בו, ואת מסקנותיכם ותחושותיכם האישיות בעקבות הלימוד.

- א. האם הביטוי שבמשנה "בשבילי נברא העולם" מקדם אגואיזם או אחריות? האם יש סתירה בין אהבה עצמית ומימוש עצמי ובין אחריות חברתית? האם אגואיזם הוא דבר רע? (מדרש קהלת, הלל, ראנד, הרטמן, מיתוס נרקיס, פריד, פרום, רוט)
- ב. על מי מוטלת אחריות? האם גם על ילדים? אילו הם דפוסי האחריות השונים? מה גורם לנו לנהוג או לא לנהוג באחריות במצב מסוים, וכנגד אילו ערכים או אינטרסים אחרים היא עומדת? (ר' ינאי, עגנון, משעול, דון, הָשָׁל, קורצ'אק)
- ג. האם נקודת המוצא לאחריות הוא עולמו של היחיד או החברה כולה? מי מהם קודם - היחיד או החברה? (ראנד, הרטמן, בּוֹפֶר, סמית, מרקס, משנה 'אבות', בן-גוריון, ז'בוטינסקי)
- ד. אילו אתגרים מיוחדים מעוררת שאלת האחריות המוסרית בעולם המודרני שבו אנו חיים? (מניטו, זקס, בּוֹפֶר, הָשָׁל)
- ה. מה קודם - האם חובת האחריות האוניברסאלית למצוקת האדם באשר הוא, או האכפתיות והדאגה לבני אדם הקרובים אלינו יותר ("עניי עירך קודמים")? (מניטו, זקס, לְוִינס, השל)
- ו. האם אפשר לבסס באופן רציונלי (שכלי) את האחריות המוסרית? כיצד היא עשויה להתקשר למושג האל, וכיצד אפשר לבססו בעולם חילוני? (קאנט, סארטר, מניטו, זקס, בּוֹפֶר, לְוִינס)
- ז. כיצד מתקשרת האחריות המוסרית לשאלות של נתינה, צדק חברתי וצדקה בחברה? (ישעיהו הנביא, רמב"ם, ללום, עוזיאל, קורצ'אק, ג'ובראן, הָשָׁל)

משימות סיום לפרק

- חפשו בעיתונות ובמרשתת (או מהיכרותכם האישית) דוגמא בארץ או בעולם לאחריות חברתית ונתינה של יחיד או של קבוצה.
- תארו את הפעילות וכתבו במה באה בה לידי ביטויי אחריות חברתית?
- האם היא מנוגדת או משלימה את החירות האישית?
- האם תוכלו להביא דוגמא לאחריות שאת/ה גילית בתחום כלשהו? פרטי.

לסיום הפרק וספר הלימוד כולו: התבוננו ביצירתו של דב אברמסון, "בשבילי נברא העולם", שנוצרה בהשראת המשנה (במסגרת מערך שיעור ובשיתוף פעולה עם פרופ' מיכל מושקט-ברקן ופרופ' רחמה וייס):

האומן הישראלי דב אברמסון, "בשבילי נברא העולם"

- מה רואים בתמונה (התייחסו לצורות, גדלים, צבעים וכו'), ומה היא מבטאת לדעתכם?
- מה הקשר בינה התמונה ובין הציטוט מן המשנה?
- אילו מן הערכים השונים שעלו מן המשנה באים לידי ביטוי בתמונה? הסבירו.
- איזו מערכת יחסים נוצרת בין אדם לאדם ובין האדם לעולם לפי התמונה?
- אתם מוזמנים להציע תוספות לתמונה, או ליצור יצירה משלכם, כך שתבטא את קריאתכם והבנתכם האישית במשנה.